

De thermen: een Decadente' Romeinse recreatie?

Michelet heeft van alle historici de Middeleeuwen wel het bondigst gekarakteriseerd: duizend jaar zonder een bad. De gedachten van de mensen reikten zo ver boven hun eigen lichaam uit dat naar de properheid daarvan weinig werd gevraagd. De opstanding van het vlees, zo leerde de Kerk, diende aller aandacht te bepalen. Het vlees zelf kwam daarbij zo in de verdrukking dat een goede verschoning uitbleef, en dit was niet het enige: ook de medische wetenschap, die in de Oudheid niet te verwaarlozen ervaringen had opgedaan en was gesystematiseerd, keerde in de Middeleeuwen bijna tot het jaar nul terug. Indien er af en toe langs natuurlijke weg lijders aan ziekten genezen werden — meestal werd op bovennatuurlijke middelen vertrouwd —, lag dit hetzij aan contact met de Arabieren, de enigen die toen de klassieke medicijnen niet verachtten, hetzij aan joodse artsen op wie de christelijke ban om zich wetenschappelijk met de geneeskunde bezig te houden, niet van toepassing was.

Zo gebruikten vorsten en pausen die hun gezondheid hoogschatten al zeer vroeg joodse artsen, lang voordat zij, rijkdom hoogschattend, tevens joodse bankiers, een ander beroep waarop een christelijke ban rustte, inschakelden. Men mag aannemen dat deze joodse artsen hun kennis bij mohammedanen hebben opgedaan, speciaal in Spanje, het land waar in de Middeleeuwen via de Arabieren klassieke wetenschap doorwerkte, zij het dan in de aristotelische vorm, waarin de Renaissance vervolgens zó antithetisch het Platonisme voor in de plaats stelde, dat de Oudheid die in Italië herontdekt werd een totaal andere leek.

Maar hoe antiek ook deze Arabische Renaissance was, valt misschien meer dan uit de wetenschap uit een typisch antieke levensgewoonte, door de Arabieren overgenomen, op te maken: het baden. De Arabische hammans oftewel Turkse baden zijn rechtstreeks uit de Romeinse thermen voortgekomen. De overeenstemming is zelfs in architectonisch opzicht duidelijk vast te stellen, althans sinds men geleerd heeft zulke dingen waar te nemen. In de Middeleeuwen werd het baden in elk geval voor zo moslims gehouden dat er vaak een sjibbolet in een fanatieke strijd der religies van werd gemaakt. Speciaal in Spanje was het baden voor een christen, gesteld dat hij de behoefte daartoe had gevoeld, zeer riskant. De 'fout' kon hem rechtstreeks met de Inquisitie in aanraking brengen! Geen wonder dus dat christenen daar zonder meer te herkennen waren aan de omstandigheid dat zij 'geen tekenen van het geregelde baden en wassen van lichaam en kleding vertoonden' (F. Sierksma, *De Moslimse Bijdrage aan de Westerse beschaving*. Leiden 1974, p.13).

De betekenis van die thermen voor de Romeinen heeft eeuwenlang tot grote misverstanden aanleiding gegeven. Nu de vrijetijdsbesteding een probleem voor steeds meer mensen wordt, is waarschijnlijk ook het moment gekomen om die thermen niet slechts als een decadentierschijnsel van een ondergaand rijk te zien. Het feit dat de Arabieren, toen zij nog krachtig genoeg waren om een wereld bijna zo groot als het Romeinse imperium aan zich te onderwerpen, desondanks zo'n groot gedeelte van hun dag in de hammans doorbrachten, is met die decadentithese ook niet helemaal in overeenstemming. Jérôme Carcopino, wiens bekende *Vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'empire* van 1939 dateert, dus uit een tijd toen de recreatie nog niemand hoefde te verschrikken, waagde reeds een herwaardering van het verschijnsel. Na er al de nadelen (de debauche etc.) van te hebben opgesomd, schrijft hij: 'Niettemin ben ik ervan overtuigd dat de keizerthermen de massa een machtige weldaad hebben bewezen. Zij zijn niet alleen een schitterend waterpaleis geweest. Zij waren vooral het volkspaleis waarvan tegenwoordig onze democratieën dromen.'

Carcopino noemt de thermen een recreatie 'dans toute la force du mot'. Er kan niet aan worden getwijfeld dat een positievere waardering van deze recreatievorm nog dringender is geworden, nu de na-oorlogstijd er niet steeds in is geslaagd voor de weergaloos toegenomen beschikking over vrije tijd tevens de localiteiten te vinden waarop deze zich kan richten.

Stadions heeft de huidige periode met allerlei wedkampplaatsen van de Romeinse tijd gemeen waar aan minstens zo hevige vormen van 'sport' werd gedaan. Onze sportgladiatoren staan elkaar, in tegenstelling tot die van Rome, (nog) niet naar het leven. Maar daar stonden geheel andere wijzen van sport naast en tegenover, in een veel rijker gamma dan wij kennen. Wij hebben het woord sport (van 'to disport' en Lat. disportare), dat in wezen niets anders dan 'ontspanning' betekent, bijna synoniem gemaakt met wat de Duitsers 'Leistungssport' noemen. De ouden daarentegen hadden niet het woord maar hielden zich meer aan de zaak die het uitdrukt: een prettige, soms dartelevorm van 'sportief, d.w.z. tijdverdrijvend gebeuren. Goed, daar kwam soms spanning aan te pas. Maar men hoeft slechts een Grieks stadion met een modern stadion (dat overigens geen stadion is maar een (Romeins) amphitheater) te vergelijken om te zien waar het verschil lag.

In een Grieks stadion werd een zeer opwindende vorm van sport, n.l. atletiektraces, geboden. Maar men moest er als toeschouwer wel met zijn neus bovenop zitten om daar waarlijk van te kunnen genieten. Het gebeuren bleef daarmee in zekere zin intiem. De atletiekbaan was ook niet meer dan 204 m lang en 33 m breed (in Athene). Daaromheen viel moeilijk een massapubliek te groeperen dat de verhouding tussen sport en spanning, zoals wij weten, maar al te licht ten voordele van het laatste element beslist. De moderne Grieken bouwden, toen zij de eerste hedendaagse Olympiade bij zich ontvingen, daarvoor een stadion oude stijl; een zeer 'sportieve' gedachte maar het is

dan ook het enige echte stadion gebleven waarin ooit een moderne Olympiade is gehouden. Alle latere hadden in een arena plaats, en Joost mag weten waarom die de naam 'stadion' heeft gekregen.

Het hoogtepunt van sportief gebeuren (in de zuiver *ontspande* zin van het woord) vormden in de oude wereld evenwel die thermen, en daarvoor ontbreekt in de tegenwoordige wereld nog volkomen het equivalent. Een vergelijking met de sauna's kan moeilijk worden volgehouden, o.a. omdat het gezellige element van publieke plaats daaraan ontbreekt. Voor de Romeinen waren de thermen de meest voor de hand liggende rendez-vousplaatsen waar zij bijna elke dag een kleiner of groter aantal uren plachten te slijten.

Men hoeft slechts de bekende gereconstrueerde plattegrond van het keizerlijke Rome in het Museo della Civiltà Romana te bekijken om te beseffen wat zij in het stadsbeeld betekenden. Zij ontbraken echter niet minder in het mentale beeld van de gemiddelde Romein over zichzelf. Niet meer naar de thermen te gaan, was voor een Romein alsof hij buiten het leven stond. Hij accepteerde zo'n idee noch voor zichzelf noch voor iemand anders, al zou hij de keizer zelf zijn. Ook de keizers verwisselden hun paleis trouwens gaarne voor de dichtsbijzijnde thermen zodra de staatszaken het ook maar enigszins toelieten. Dit punt is niet zonder belang, want als de thermen er bijna in de hele christelijke tijd als zeer significantief voorbeeld van Romeinse decadentie hebben opgestaan, werd dit vrijwel steeds vergeten. Niet dat het nu voor iedereen dé oplossing was! Verre van dat. Seneca beschrijft in een brief aan Lucilius dat baden zo:

'Ik woon boven een badinrichting en je kunt je het lawaai dus wel voorstellen. Ik hoor het gesnuit van hen die gymnastische oefeningen doen en als iemand zich rustig laat masseren, merk ik of een vlakke of een holle hand op zijn schouder neerkomt. Maar het ergste is als zij luid schreeuwend aan sport gaan doen en iemand de punten gaat optellen. Dan zijn er die in het zwembasis plonsen en het water alle kanten uit laten spatten. En alsof de mensen die hun eigen stem gebruiken niet genoeg zijn, biedt dan nog een onthaarder, falset zingend, zijn diensten aan. Hij wordt slechts stil als hij een klant heeft. Maar dan begint die te schreeuwen omdat het pijn doet.' (*Epistulae ad Lucilium LVI*)

De Stoïcijn Seneca had voor deze populaire vorm van vrijetijdsbesteding misschien niet zoveel over. Maar zijn oordeel werd door de meerderheid van de Romeinen zeker niet gedeeld. Wat niet wegneemt dat er, afgezien van de geluidshinder, bezwaren tegen de zaak waren in te brengen.

Zo moest er met water heel wat gebeuren voordat een Romein, geprepareerd en wel, zich met dit element afgaf. De zeer omslachtige wijze van baden in de thermen is typisch die van een volk dat over een vrees voor water moest worden heengeholpen. De opeenvolging van de diverse badstadia (*caldarium*,

tepidarium en frigidarium en nog een heleboel daartussen) wordt meestal aan een bijzonder Romeins raffinement toegeschreven. Hoe dat zij, veel duidt erop dat de Romeinen water pas goed genoten als het met zijn natuurlijke toestand niet meer zoveel gemeen had.

Een eenvoudige duik in het water van een zwembassin was er nog nauwelijks bij. H.A. Harris kan in zijn *Sport in Greece and Rome* (Londen 1972) weinig positiefs over uitgesproken zwemprestaties in de antieke wereld meedelen. Er was hier en daar een 'piscina' (zwembassin) maar deze stond, naar het schijnt, nooit los van het 'balneum' (het algemene woord voor badhuis). Eén ding staat als een paal boven water: De Romeinen moesten niets van de zee hebben, al was hun rijk dan om een zee gegroepeerd. Zij waren, modern-sportief gezien, geen waterratten. Een bad in de Middellandse Zee was voor hen, althans voor de beter gesitueerden,¹ een vrijwel onvoorstelbaar iets. Dit was des te merkwaardiger omdat juist deze beter gesitueerden onder hen in de keizertijd voor elk leuk stukje kust niet al te ver van Rome wel een villa wisten te bedenken. Deze geweldige trek naar de kust kwam echter tot stilstand waar, zo zou men tegenwoordig denken, het uiteindelijke motief van die beweging moest liggen: de gelegenheid tot een bad in zee.

De Romeinen gingen niet om het water naar de zee maar alleen voor de verfrissing die de nabijheid van de zee hun bracht. 'Non maris sed aurae cupidus', aldus vat Fronto in de 2de eeuw n.Chr. de situatie zeer kort samen. In hun villa's namen zij dan toch wel weer baden maar een vereiste was daarbij wel dat het dan niet anders toeging dan in de thermen van de stad. Men kan zich soms afvragen wat dat met baden nog gemeen had. De zee telde in dit verband in elk geval niet mee. Dat wordt uit de antieke literatuur wel duidelijk.

De Romeinen vormden in dit opzicht geenszins een uitzondering. Het is eigenlijk tot voor zeer kort voor de mediterrane volken een vanzelfsprekende zaak geweest zich nooit voor louter plezier te water te begeven, en zelfs tegenwoordig, nu het grote en massale mode is geworden, doen zij maar schoorvoetend aan al dat geplens van Noorderlingen in het water vóór hun kusten mee. Het mag altijd meer een gevoel zijn geweest, bijna een atavisme (veel van die mediterrane mensen kwamen uit de bergen: ook de Romeinen zijn uit de Apennijnen naar Latium afgezakt), maar het heeft de eeuwen doorstaan.

Wat was bijvoorbeeld de Franse Riviera voordat vooral de Britten en de Amerikanen haar ontdekten? Nog in de eerste tijd na de eerste wereldoorlog zou zich geen Fransman daar te water hebben begeven, en later gaven ook

1 Een plaats bij Plinius (Ep. IX, 33, 2 ff.) beschrijft het volk van Hippo in Noord-Afrika aan het strand, plenzend en wel. Wellicht hadden ook in Italië gewonere mensen minder angst voor zeewater dan de hogere standen waarover de auteurs bij voorkeur schreven. Maar we betwijfelen het, naar onze ervaringen aan de Italiaanse stranden (toen die nog een bad gedoogden!)

slechts die Fransen het voorbeeld die de Riviera voor Deauville en andere gure plaatsen aan hun andere kust begonnen te verwisselen.

Van één ding kan men zeker zijn: Gaat de vervuiling van de Middellandse Zee op de huidige voet verder, dan wordt het heel spoedig weer als in de tijd van Fronto, toen de attractie van deze zee hoofdzakelijk daarin bestond dat haar 'aura' verfrissend om de landhuizen van de rijkere Romeinen waaide maar deze er liever geen bad in namen.

Het Romeins imperium is niet zonder de thermen te denken. Wat voor 'badhuizen' het (niet) waren, kan al blijken uit de even kolossale als magnifieke aanleg. Nog in de 16de eeuw kon Michelangelo een van Rome's grootste en hoogste kerken, Santa Maria degli Angeli, bouwen door daarvoor eenvoudig het nog resterende centrale deel van het frigidarium van de thermen van Diocletianus te gebruiken, en een van de knooppunten van het huidige Romeinse verkeer, de piazza dell'Esedra, ligt, zoals de naam reeds zegt, op de plaats van de halfronde conversatiezaal (exedra) van deze thermen. Voorts hebben in een apsisachtig overblijfsel van het grote ronde caldarium van de thermen van Caracalla 's zomers de uitvoeringen van de Romeinse opera plaats. Deze beschikt daar over een toneelruimte van 1800 vierkante meter. 'Waar men ook de beenderen van Rome vindt, steeds zijn de baden de grootste monumenten die nog over zijn', schreef eens een medicus in een vaak nagedrukt tijdschriftartikel (Geoffrey Flavell, *The order of the Turkish bath*, Harper's Magazine september 1956).

De Romeinen zijn om vele dingen bewonderd. Maar in het christelijk geworden Westen bijna 1500 jaar lang merkwaardigerwijs niet om hun thermen, al drongen de meestal massale overblijfselen van deze uiting van hun beschaving zich ongetwijfeld het meest aan de aandacht van het nageslacht op. Het was bijna alsof de daar beoefende vorm van lichaamscultuur het alleronbegrijpelijkste aan hen was. Nóg onbegrijpelijker dan hun heidendom. In elk geval haalde een goed christen eeuwenlang over die geweldige thermen nonchalant zijn schouders op, terwijl de eerste de beste Juppiter- of Vestatempel hevig zijn belangstelling kon wekken.

Bij de mohammedanen was het precies omgekeerd. Voor een Romeinse tempel interesseerden zij zich nauwelijks waar zij kwamen. Mohammed had hen gevrijwaard voor elke waarlijke verdieping in deze tekenen van een oude, overwonnen religie. Maar die thermen hadden een zeer direct effect op hen. Wat wij een Turks bad noemen, stamt – met een korte onderbreking van enkele woelige eeuwen – rechtstreeks van de Romeinse baden af. Bij de Arabieren was de typische Romeinse thermencultuur reeds voor het jaar 1000 vrijwel in ere hersteld.

Daartegenover ontwikkelde zich in het Westen pas in de 19de eeuw weer een badcultuur, eerst erg tastend en in feite nogal ideologisch. Literatoren waren de eersten die erop wezen hoe vreemd het eigenlijk was dat Europa zo lang niet iets dergelijks had gehad. 'Gentlemen, there can be but little doubt that

your ancestors were the Great Unwashed', zegt bijv. eensklaps iemand in Thackeray's *Pendennis*.

Maar degene die, vóór enige dokter, de mensen hier aan het denken heeft gezet, was een groot bestsellerauteur van de 19de eeuw: Bulwer-Lytton met zijn *The Last Days of Pompeii*. In het zevende hoofdstuk, getiteld *The Gay Life of the Pompeian Lounger* (Het vrolijke leven van de Pompejaanse nietsdoener), werden de Romeinse thermen eindelijk uit het verdomhoekje gehaald. 'Blessed be he who invented baths!', zegt daar Glaucus en men mag aannemen dat Bulwer-Lytton zijn tijdgenoten daarmee een boodschap wilde brengen. Zo enthousiast laat hij Glaucus ook verder over dat in Europa vergeten thermenleven doorspreken (of naar onze smaak: doorzagen):

'Stel u alle geneugten voor de geest en voor het lichaam voor, tel alle sporten op die ooit zijn uitgevonden, noem alle boeken op die goed zijn, veronderstel ruimte voor al die sporten, bewonderaars van al die boeken, voeg daar baden van de grootste omvang en de beste constructie bij, voorzie dit alles van tuinen, theaters en zuilengangen, scholen: veronderstel met één woord een godenstad...'

Het was misschien maar onserieus gedacht en op een zuivere fantasievoorstelling gebaseerd. Maar één ding schijnt Bulwer-Lytton toch goed aangevoeld te hebben: het baden zelf was in de Romeinse badhuizen niet zó belangrijk. Ja, het vormde dikwijls meer een alibi dan de werkelijke reden om in de thermen te vertoeven. Flavell gelooft dat ook, want hij schrijft dat 'bijna de enige reden waarom een Romein niet naar de thermen ging was om zich te wassen'. Een feit is dat hij die handeling op zichzelf thuis even goed kon verrichten. Daar ging het bij het thermenbezoek dus niet in de eerste plaats om, zelfs niet in de zuiver lichamelijke sfeer waarschijnlijk.

Zo schijnt (volgens Flavell) het bad in de thermen, inclusief het ingezalfd en gemasseerd worden het zweten en het bibberen, als een zeer sensuele vorm van kunstappreciatie te zijn ondergaan. De Romeinen revancheerden zich daarmee misschien voor het manco dat, artistiek gezien, noch hun ogen noch hun oren bijzonder goed ontwikkeld waren. Kunst en muziek vormden geen hoogtepunten in hun bestaan. Maar in de thermen lieten zij een derde zintuig, de reuk, volledig aan bod komen, evenals een vierde, de tastzin, en buiten de thermen speelde dan nog de smaak in hun veel te beruchte eetpartijen, waarbij overigens weer een opmerkelijke behoefte aan uitgebreide sociale contacten valt op te merken, een bijna 'artistieke', in elk geval zeer gecompliceerde rol. Daar er echter van deze vormen van kunst geen documenten plegen te worden overgeleverd, zullen de Romeinen er wel altijd min of meer als een volk zonder kunst blijven opstaan, ook indien zij met dezelfde sensuele kunstbehoefte de thermen zouden zijn binnengegaan als wij bijv. een concertgebouw.

306 Een controle van deze hypothese is uiteraard moeilijk, wat intussen niet

wegneemt dat een volk dat het met de kunstzintuigen oog en oor eveneens minder ver gebracht dan met andere, n.l. het Arabische, geacht wordt een grote cultuur te vertegenwoordigen, zelfs indien documenten die tot oog en oor spreken, schaars zijn. De roos komt bijv. uit de Arabisch-Turkse wereld. Toen deze bloem naar West-Europa gebracht werd, apprecieerde men daar hoofdzakelijk de vorm. Maar in het werelddeel van oorsprong was het om de geur gegaan. De niet-Arabische wereld zou er in botanisch opzicht zeer arm aan toe zijn indien de Oriënt niet zijn bijdrage had geleverd, via zintuigen die bij ons weer weinig ontwikkeld zijn.

In het sexuele, dit voorname onderdeel van het sensuele, is hetzelfde verschil in benadering te constateren. In het Oosten is het niet zo beslissend als in het Westen hoe een vrouw er uitziet, zuiver visueel. De ontmoeting van de sexen voltrekt zich meer op het plan van andere zintuigen, en welke wisselwerking er inmiddels ook tussen Oost en West heeft plaatsgevonden, toch blijft het bijv. een grote vraag of parfums aan niet-oriëntaalse vrouwen eigenlijk besteed zijn, als hun partners het vermogen die te genieten niet bezitten.

Dit om duidelijk te maken dat de Romeinse thermen op hun wijze als centra van cultuur zouden kunnen hebben gefungeerd, ter vervanging van onze musea en muziektempels waar, misschien wat eenzijdig, oog en oor worden gestreeld.

De arts Flavell heeft dus een heel nieuwe theorie over de thermen willen opstellen. Zij waren een plaats waar de Romeinen dat cultiveerden wat voor hen zintuiglijk het voornaamste was: hun huid. Decadentie? Mocht wat, zegt Flavell, want per slot van rekening is de huid van dezelfde substantie als 'retina, cochlea, the pulsing brain itself. Maar het punt lijkt mij ondergeschikt. In feite waren het noch properheidsbehoefte noch zelfs lichaamscultuur in engere zin die de Romeinen naar de thermen dreven. Het waren ook eigenlijk geen badhuizen maar om zo te zeggen culturele all round-instellingen. Voorzover de cultuur bij de Romeinen dan ging: een beetje club, een beetje casino, een beetje bibliotheek en ook een beetje (overdekt) sportveld. De hoofdzaak was dat men er mensen tegenkwam. Een 'godenstad' slechts in zoverre als eenieder die er was blij was er te zijn. Het waren in de echte zin van het woord: recreatiecentra. Op de een of andere wijze begon men dit aspect in Europa pas weer in de 19de eeuw in het oog te krijgen. Voordien had daar geen probleem van de vrijetijdsbesteding bestaan omdat iedereen wel wist wat hij te doen had. Met de opkomende massamaatschappij rees de kwestie wat hij moest gaan doen als hij niets te doen had. Vroegere wijzen van nietsdoen kregen zo weer een zekere exemplarische betekenis. Men zocht weer aansluiting bij die vergeten 'kunst' die de mensen van de antieke wereld blijkbaar beter beheerst hadden. Vooral de troosteloze industrialisatie maakte de algemene stemming er ook niet beter op. Het was de tijd waarin Jules Michelet, de zeer geëngageerde Franse historicus, Le Banquet schreef en om sociale redenen voor een nieuw hedonisme pleitte.

Feesten! Geeft ons feesten! De cholera van de verveling ondermijnt die trieste bevolkingen.'

De Romeinen hadden daar in hun thermen geen last van. En zo werden eindelijk ook de thermen en de behoefte aan ontspanning, waarvan zij in Rome wel de sterkste uiting waren geweest, in een ander, meer positief licht gezien. Evenals het baden als zodanig dat nu, vrijwel voor het eerst in de Europese geschiedenis, door medici niet slechts voor ongevaarlijk maar zelfs voor zeer gezond werd gehouden. Alle remmen die zo lang een nieuw 'badseizoen' hadden tegengehouden, zijn nu definitief geslaakt. In de late middeleeuwen, toen men er ook al aan getornd had maar slechts met tijdelijk succes – zodra bagnio, het Italiaanse woord voor badhuis, eerder bordeel ging betekenen, was de zaak al weer bekeken –, hadden bijna alle medici de prelaten nog geholpen om de mensen buiten de badhuizen te houden door te 'bewijzen' dat water slecht voor hen was. Nu stonden zij echter aan de andere kant en dat maakte een groot verschil. Er was zelfs een priester, Kneipp, die zeer belangrijk voor deze verandering zou worden. De eerste druk van *Meine Wasserkur* verscheen in 1886. Nu zat er inderdaad, zoals aan alle plaatsen van recreatie, ook aan de Romeinse thermen nogal wat debauche vast, een van de voornaamste redenen waarom men bij ons eeuwenlang liever niet al te diep op de functie van deze bouwwerken inging. Georgina Masson zegt het heel aardig in haar bekende Companion Guide te Rome:

'En dan werden zij natuurlijk ook door minder aanzienlijke leden van de maatschappij, zoals pooiers, koppelaars en prostituees, bezocht. Deze laatsten hebben de thermen ook nu nog niet helemaal verlaten.'

Hoe dat zij, sinds bij ons de massarecreatie is opgekomen, zijn ook de Romeinse thermen, waarvan de plaats en betekenis nooit iemand duidelijk scheen of die eenvoudig onder het hoofd: decadentie werden gerubriceerd, alle veel begrijpelijker geworden.

Via dei Ramni 42
Rome

J.R. Evenhuis

Romeinen in den vreemde of: Waarin een kleine inscriptie groot kan zijn

Al heel lang geleden is in de Kleinaziatische stad Antiochië, gelegen in het ruige Pisidië (in het midden-zuiden van het huidige Turkije), de volgende inscriptie gevonden:

G(aio) Albucio G(aii) f(ilio) (tribu) Ser(gia) Firmo, aed(ili), duovir(o),
qui pecuniam destinavit per testamentum at (= ad) certamen gymnicum
quodannis (f)aciendum diebus festis Lunae. D(ecreto) d(ecurionum).

De tekst is te vinden in H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, veelal afgekort tot ILS, nr 5070; B. Levick, *Roman Colonies in Southern Asia Minor* (Oxford 1967), 83 verwijst ernaar.

Vertaling:

(Deze steen is gewijd) aan Gaius Albucius Firmus, zoon van Gaius, uit de tribe Sergia, aediel en één van de twee ‘burgemeesters’ van de stad, die bij testament geld bestemd heeft voor de jaarlijkse organisatie van een atletiek-wedstrijd tijdens de feestdagen van de maangodin. Krachtens een decreet van de gemeenteraadsleden.

Het zal de lezer wellicht in eerste instantie verbazen dat in de Griekse stad Antiochië, in het al even Griekse Pisidië, een Romeinse tekst gevonden is. De verbazing zal verdwijnen, als hij in tweede instantie hoort dat keizer Augustus in Antiochië een Romeinse veteranenkolonie gevestigd heeft, niet zo zeer om het woeste Pisidië te romaniseren als wel om het te pacificeren, resp. gepacificeerd te houden. Het Romeinse karakter van Antiochië – nu een officiële ‘colonia civium Romanorum’ (kolonie van Romeinse burgers) in een Griekse ‘Umwelt – verklaart niet alleen het Latijn van onze inscriptie – en van talloze andere Latijnse inscripties uit de stad (zie B. Levick, op.cit.) – maar ook de aanwezigheid van typisch-Romeinse fenomenen als dat van de aediel, de duoviri, en de raad van decurionen (vaak ±100 man, die de gemeentelijke elite vormden).

Ondanks de Latijnse taal, typisch Latijnse fenomenen en de typisch Latijnse naamstructuur (de drie namen, met de filiatie en de vermelding van de tribus, d.w.z. van de administratieve eenheid waarin de Romeinse burger geregistreerd stond) van de weldoener kunnen we op grond van deze tekst ook een zekere hellenisering van oorspronkelijk-Romeinse burgers in den vreemde vaststellen. Over dit interessante verschijnsel van de hellenisering van Romeinen in het Griekssprekende gedeelte van het Romeinse Rijk zou nog veel te zeggen zijn. Ik beperk me hier tot de opmerking dat blijkens o.a. deze inscriptie een ‘echte’ Romein in de loop van zijn bestaan in het Griekse Oosten kennelijk zo ‘besmet’ kon raken met de ‘bacillen van de Griekse

athletiek-ziekte' dat hij bij zijn dood geld naliet, uit de rente waarvan jaarlijks een atletiek-wedstrijd gefinancierd moest worden: een 'certamen gymnium', tijdens het jaarfeest van Luna, de verromeinste versie van de grote god Mēn van het Griekse Antiochië. 'Besmet' en 'ziekte' zijn niet mijn negatieve waarde-oordeel. De termen zijn ontleend aan een brief van Plinius de Jongere (bk IV.22) waarin deze een vergadering van de 'kroonraad' van keizer Trajanus beschrijft in het begin van de eerste eeuw n.Chr. Onderwerp was een konflikt over een atletiekwedstrijd ('gymnicus agōn'), in het Zuid-Gallische en, net als Antiochië met colonia-status begiftigde, Vienna georganiseerd uit de baten van een per testament (ongetwijfeld door één der notabelen van de stad) nagelaten som gelds.

Een duovir Trebonius Rufus had tijdens zijn ambtsperiode dit concours verboden en opgeheven. Andere inwoners van Vienna betwistten de rechtmatigheid van Trebonius' daad. Resultaat: een proces voor 's keizer's raad in Rome. De raad, Plinius inclus, bekrachtigde de déconfiture van het atletiek-concours. Plinius noemde Trebonius een echte 'homo Romanus' en een 'goede burger' (bonus civis). De agon had de mentaliteit van de inwoners van Vienna reeds besmet (mores Viennensium infecerat), zoals – zo voegt Plinius toe – 'onze agōn hier in Rome de mentaliteit van het hele rijk al had besmet'. Hij doelt hier op het in 96 A.D. door Domitianus gelanceerde atletiek-concours van de 'Kapitolia, dat overigens ondanks Plinius' tirade nooit opgeheven en zowel bij de 'Romeinen van Rome' als bij de deelnemende Griekse beroepsathleten zeer populair geweest is. De Franse historicus L. Robert heeft op grond daarvan Rome zelfs een ware 'polis hellēnis' genoemd. Het gaat mij hier nu alleen om het kostelijke contrast tussen de 'Romeinen van de oude stempel' (Trebonius Rufus, Plinius, de deftige leden van Trajanus' adviesraad) en de voorname Albucius Firmus die in Antiochië in Pisidië zonder blikken of blozen in de ban raakt van de Griekse agonistiek. Plinius noemt het een 'infectie'; Juvenalis en Tacitus (Ann. 14, 14-15; 20-21) verkopen de nodige sneers tegen de Griekse atletiek en de gymnasium-kultuur. Albucius Firmus wordt met genoegen ziek maar zal zich zeker ook een 'homo Romanus' en een 'goede vaderlander' gevoeld hebben. 'Wie met pek omgaat, wordt ermee besmeurd', zou Plinius' reactie ongetwijfeld geweest zijn; Albucius zag het anders: hij zag helemaal geen 'pek' maar alleen de olie waarmee de atleten zich tijdens *zijn* concours en misschien wel op zijn kosten insmeerden, en hij zag het met een glimlach en met trots aan. Hem verging het zoals zoveel Romeinen die zich in den vreemde vestigden en in een proces van overigens nog te weinig bestudeerde concrete acculturatie, elementen uit de 'vreemde' kultuur gingen waarderen en overnemen. Een onbenullig Latijns opschriftje vormt een onmisbaar antidotum bij de lektuur van een brief van de allerminst kleine noch onbenullige senator Plinius de Jongere. In de talloze grote en kleine commentaren op Plinius' brieven zoekt men dit antidotum tevergeefs.

Een vergeten loflied van Georgius Macropedius

Georgius Macropedius (Joris van Lanckvelt) kwam ter wereld in het Brabantse Gemert. Op goede gronden kan zijn geboorte gesteld worden op (23 april) 1487.¹ Van het ouderlijke gezin weten wij, dat er naast Joris nog twee zusters waren: Cornelia en Barbara. De ouders zelf zijn nog niet zo lang geleden geïdentificeerd als: Willem, natuurlijke zoon van Jan Aard Truyen, en Hade-wich, dochter van Andries, natuurlijke zoon van Goiaard van Lanckvelt.² Men kan Joris dus niet langer beschouwen als een telg uit het adellijke geslacht Van Lanckvelt; zijn humanistennaam *Macropedius* is een vergrieksing ('makros', lang en 'pedion', vlakte, veld) van de familienaam van moederszijde.

Onderwijs heeft hij genoten op de Latijnse school van het Sint-Janskapittel te 's-Hertogenbosch. In deze stad vond hij onderdak in een van de convicthen van de Broeders van het Gemene Leven. Op 15-jarige leeftijd, in 1502, trad hij toe tot de gemeenschap van deze Broeders.³ Hoewel de Broeders in Den Bosch in de regel geen onderwijs gaven op de Latijnse school, treffen wij Macropedius in de periode vóór 1510 tot ca. 1524 toch als leraar op deze school aan.⁴ Dit zal wel te danken zijn aan zijn uitzonderlijke begaafdheid en humanistische instelling. Na zijn intrede bij de Broeders heeft hij zich immers als autodidakt ontwikkeld tot een humanist van formaat.⁵ Zijn verdere carrière als 'schoolman' loopt via Luik, waar hij in de jaren 1525-1529 doceerde⁶, naar Utrecht. Hier heeft hij gedurende de jaren 1529/30-1556 grote roem verworven als rector van de Hieronymusschool. Tegen het eind van zijn leven keerde hij terug naar het fraterhuis in Den Bosch, waar hij in juli 1558 is gestorven. Hij werd begraven in de kerk van de Broeders.⁷

Zijn leven heeft hij geheel in dienst gesteld van het onderwijs; het fraterhuis is hij daarbij trouw gebleven. Hervormingsgezinde sympathieën kunnen hem bepaald niet worden toegeschreven, hoewel hem die in zijn eigen tijd wel eens zijn verweten. In zijn latere toneelstukken en gedichten kan men eerder een verinnerlijking constateren, die zijn voortkomen uit de 'Moderne Devotie' niet verloochent. Vele beroemde mannen uit de 16de eeuw hebben zijn onderwijs genoten; men was er trots op uit zijn school te stammen.⁸ Voor zijn leerlingen en oud-leerlingen had hij warme belangstelling.⁹ Het is merkwaardig dat er over het leven van deze man, die in zijn eigen tijd zo gevierd was, zó weinig bijzonderheden bekend zijn.¹⁰ Wij troosten ons echter met zijn geschriften, die een indrukwekkend beeld geven van zijn persoon.¹¹

Zijn diverse schoolboeken vormen een vrijwel complete leergang voor het humanistische onderwijs: een Griekse grammatica, een eenvoudige Latijnse vormleer, een Latijnse vormleer voor gevorderden, een Latijnse syntaxis, een versleer, een leerboek voor het schrijven van brieven, en een eenvoudige

dialectica. Een merkwaardig boekje moet hier nog aan worden toegevoegd; het bestaat uit drie delen en omvat een ‘Christelijke Fasti’, de behandeling van tijdrekenkundige onderwerpen, en een beknopt rekenboekje.¹² Tekstuitgaven van klassieke of patristische auteurs heeft Macropedius niet bezorgd. Alleen tekstgedeelten uit de Evangelieën en Brieven, en Hymnen en Sequenties heeft hij van korte aantekeningen voorzien. Zijn schoolboeken hebben lange tijd grote invloed gehad, maar in 1599 heeft men uiteindelijk ook op de Utrechtse Hieronymusschool zijn grammatica vervangen door die van zijn oud-leerling Cornelius Valerius.¹³

Hoe belangrijk zijn schoolboeken ook geweest mogen zijn, de meeste bekendheid heeft Macropedius verkregen door zijn twaalf Latijnse toneelstukken. Deze *fabulae*, waarvan er enkele reeds uit zijn Bossche tijd dateren, hebben een opvallende litteraire en cultuurhistorische waarde. Wij mogen echter niet uit het oog verliezen, dat ook deze werken een paedagogisch en didactisch doel hebben gehad. Onder de spelen treffen wij aan: kluchten, stukken over het schoolleven (handelend over onwillige scholieren), en geestelijke en bijbelse drama’s. Van deze stukken heeft vooral de *Hecastus*, een Latijnse bewerking van het Eickerlijc-thema, grote invloed gehad. In vorm en taal zijn Macropedius’ toneelspelen gebaseerd op Plautus en Terentius.¹⁴ De toevoeging van koren in dit soort stukken is een innovatie van de humanisten. De koren krijgen bij Macropedius nog een extra dimensie door de muziek die hij er zelf voor componeerde. Macropedius taal is levendig en vol humor.¹⁵ In sfeer doen vooral de kluchten vaak sterk denken aan de schilderijen van Pieter Bruegel de Oude. Ongetwijfeld is Macropedius een van de belangrijkste representanten van het Neolatijnse drama. Zijn stukken zijn tot in het begin van de 17de eeuw opgevoerd in binnen- en buitenland. Zij moeten erg populair zijn geweest, hetgeen misschien nog het aardigst geïllustreerd wordt door het volgende zinnetje, dat als voorbeeld voorkomt in een leerboekje van de Bossche rector Dominicus Schenkels: ‘Hodie acturi sumus comoediam Hecastum Macropedif, vandaag zullen wij een opvoering geven van het toneelstuk Hecastus van Macropedius.’¹⁶

Wij mogen wel aannemen dat zijn dramatisch oeuvre, dat hij zelf gebundeld heeft uitgegeven, volledig bewaard is gebleven. Dit is bepaald niet het geval met zijn lyrisch dichtwerk. Hier moeten wij zelfs met grote verliezen rekening houden. Zo moet hij tijdens zijn Utrechtse rectoraat een 25-tal schoolzangen hebben gemaakt, waarvan er thans nog slechts zeven bekend zijn.¹⁷ Deze zangen werden, volgens een oude traditie, jaarlijks door de rectoren vervaardigd om door de leerlingen te worden uitgevoerd (bij sommige is ook muziek bewaard gebleven). In Utrecht vond de uitvoering plaats op Sint Maartensavond (10 nov.), de dag vóór het Sint Maartensfeest.¹⁸ Deze gedichten van Macropedius zijn zeer illustratief voor het ‘Nachleben’ van Horatius in de 16de eeuw.

Andere gedichten van Macropedius zijn er vrijwel niet bekend: alleen een distichon op het Utrechtse bolwerk ‘Morgenster’¹⁹, en een lofdicht in *ionici*

Obijt Sibundiacis in patria Anno d. 1357/m.

GEORGIUS MACROPEIVS. PHILOLOGVS.

*Tu Seneca, et nostri potes esse Terentius aui,
Seu Strius ad faciles vna theatra pedes,
Seu ploras tragicas, Macropedi, carmine clades,
Materiam sanctis adsimilante modis.
Desine iam Latios mirari Roma cothurnos:
Nescio quid maius Belgica scena dabit.*

Aut. Sanderus.

a minore in een schoolboek van zijn oud-leerling Simon Pelgrom.²⁰ Elke aanvulling hierop is dus welkom. Ik zou dan ook de aandacht willen vestigen op een tot nu toe onbekend gedicht van Macropedius. Hoewel het als gelegenheidsgedicht nauw verbonden is met een 16de-eeuwse uitgave, lijkt het mij zinvol de tekst met toelichting en vertaling hier te publiceren.

In 1553 verscheen te Utrecht bij de drukker Herman van Borculo de volgende uitgave:

Regula Bea-/ti Augustini Episcopi cum/ constitutionibus Canonicorum/
Regularium capituli VVindesemensis, & diuersis priuile=/gijs, a summis
pontificibus & alijs eidem capitulo / gratiose concessis, singulorumq(ue)
indicibus co=/piosis, quibus adiunctus est & tractatu=/lus de simonia
religiosorum & / de proprietate. / Cum gratia & priuilegio Curie
Traiectensis / G. Scriuers. / Vitraiecti / Harmannus Borculous excude-
bat. Anno a Christo nato. / 1553.

Exemplaren van dit werk zijn erg zeldzaam; in Nederland vindt men het in de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag en in de Universiteitsbibliotheek, Utrecht.²¹ Het boek bestaat uit twee gedeelten. In het eerste deel vinden wij de kloosterregel van Augustinus, een tractaatje over het kiezen van een prior of priores, en de constituties of statuten van de reguliere kanunniken van het kapittel van Windesheim, met hierop een uitvoerige index.²² Het tweede deel bevat een compendium van de privileges van het kapittel en twee werkjes van Cornelius Blockius: *Tractatulus de simonia religiosorum* en *De proprietate concio habita in capitulo generali. anno. 1544*. Zij zijn gericht tegen de simonie en het persoonlijke bezit van de kloosterlingen. Het tweede is een redevoering, die Blockius voor het generaal kapittel van Windesheim heeft gehouden naar aanleiding van de woorden ‘fera pessima comedit eum, bestia devoravit Joseph’ (*Genesis*, 37, 33).

Cornelis Block²³, sinds 1520 procurator en sinds 1533 prior van het regulierenklooster ‘Sint-Marie en de Twaalf Apostelen’ te Utrecht, heeft bovengenoemde uitgave voor de pers gereed gemaakt. Zijn verdienste is vooral het verbeteren van de tekst van de constituties. Het verschijnen van zijn uitgave heeft hij echter niet mogen beleven; hij stierf op 11 dec. 1553. Direkt achter de index op de constituties staan enige ‘Errata in his constitutionibus contenta\ met daarbij de opmerking: ‘Reliqua vero quia iam excussa erant et per Blockium, ut cernere est, correcta et emendata intacta reliquimus’, de rest echter hebben wij onaangeroerd gelaten, omdat het reeds gedrukt was en – zoals te zien is – reeds door Blockius was verbeterd en gezuiverd. Achter ‘wij’ zou natuurlijk de drukker Borculous schuil kunnen gaan. Het is echter ook mogelijk dat Macropedius de uitgave, na Blockius’ dood, heeft voltooid, zodat zij nog eind 1553 of begin 1554 kon verschijnen. Na de tekst van de constituties treffen wij namelijk het volgende lofdicht in elegische disticha van Macropedius aan:

**Georgii Macropedii Epigramma,
in laudem Venerabilis patris Cornelij Blockij
prioris canonicorum Regularium in Traiecto,
horum statutorum instauratoris.**

- Blockius excessit uita Cornelius aegra,
Quem post aerumnas uexit ad astra Deus.
Non igitur lachrymis foelix lugendus amaris.
Sed quòd nos liquit, solus et astra tenet.
- 5 Indigni fuimus uiuentem ipsum retinere,
Indignique sumus mortuum ad astra sequi.
Hic praeter Logicen, Physicen, sacramque Mathesin
Calluit et sacram cum pietate Graphen.
Quòd didicit docuit fratres, patrumque Statuta
- 10 Instaurata typis splendidiora dedit.
Expulit hic castris Sapphiran atque Simonem,
Atque suos uoluit conditione pares.
Iam patris aetherei patribus sociatus amicis,
Despicit haec mundi gaudia flenda pijs.
- 15 Te uirtus tua, te pietas tua ad aethera uexit,
Nos uitium et torpor deprimit usque solo.
Te uehit ad lucem pietas eleemosyneque,
Nos tenet in tenebris uita remissa, tepor.
Esto igitur nostri memor o pater optime, et ora,
- 20 Quo gnatis liceat luce nitente frui,
Vt post fata queant tenebras uitare barathri
Ac tecum nitida luce Deoque frui.

2/3 Cf. Prudentius, *Peristephanon*, 13, 99: Desine flere bonum tantum, tenet ille regna caeli; 7 *sacramque Mathesin*: quadrivium (geometria, arithmetica, astronomia en musica). Cf. Guilelmus Castellus, *Dialogus carmine scriptus in laudem Jacobi Fabri Stapulensis*, vs. 26: et certam fertur callere mathesim; Cornelius Valerius, 'In D. Petri Beausardi Docturam', vs. 1: Diua Mathematicae Medicinam amplexa sororem; 11 *Sapphiran*: Vulgaat, *Actus Apost.* 5, 1 (Ananias en Saphira); *Simonem*: Vulgaat, *Actus Apost.* 8, 18 (Simon de tovenaer); 14 *mundi gaudia*: zie bv. Prud. *Ham.*, 375 en Commodianus, 1,26,3; 21 *post fata*: zie bv. Commodianus, 1,28,2.

Een epigram van Georgius Macropedius, ter ere van de Eerbiedwaardige Vader Comelius Blockius, Prior van de Reguliere Kanunniken te Utrecht, en bezorger van een verbeterde tekst van deze Statuten.

Cornelius Blockius is heengegaan uit een smartelijk leven; na kommer en ellende heeft God hem ten hemel gevoerd. Wij moeten dus niet om de gelukkige treuren in bitter geweest. Maar wij moeten treuren, omdat hij ons verlaten heeft en alleen in de hemel is. Wij zijn immers niet

waardig geweest hem onder de levenden te mogen behouden, noch verdienen wij het de dode naar de hemel te volgen.

Behalve ervaren in de logia, physica en de goddelijke mathematica, verstond hij ook in vroomheid de Heilige Schrift. Zijn kennis gaf hij door aan de Broeders, en de Statuten der Vaderen heeft hij verbeterd ter perse gelegd, zodat zij nog schitterender zijn geworden. Hij heeft uit het klooster bezitszucht en simonie verdreven, en hij heeft gewild dat de Broeders in omstandigheden gelijk zijn.

Nu verenigd met de Vaderen – vrienden van de Hemelse Vader – ziet hij met verachting neer op de genoegens van deze aarde, die voor godsvruchtige mensen een bron van verdriet zijn. Uw deugdzaamheid en vroomheid hebben U ten hemel gevoerd, wij worden door ondeugd en verslapping ter aarde gedrukt. Godsvrucht en barmhartigheid voeren U ten hemel, ons houdt in duisternis vast een losbandig leven en koele onverschilligheid.

Gij moet derhalve aan ons gedachtig zijn, o allerbeste Vader, en bid – waardoor het Uw zonen vergund zij van het stralende licht te genieten –, dat zij na hun dood de duisternis van de hel kunnen ontwijken en samen met U zich kunnen vermeien in het heldere licht Gods.

Achter de bovengeciteerde opmerking over de ‘Errata’ (na de index op de constituties) staan nog twee gedichtjes, waarin – volgens de opschriften — de gestorven Blockius de Vaderen en Broeders van het kapittel van Windesheim toespreekt en aanspoort. Daar ik niet kan aannemen dat deze gedichten uit de hemel zijn komen vallen, zou ik ze niet, zoals de opschriften suggereren, aan Blockius willen toeschrijven.²⁴ In werkelijkheid hebben wij te doen met, hoogstwaarschijnlijk door Macropedius gekozen, citaten uit Seneca’s *Hercules Oetaeus* (vss. 1940-1943; 1971 en 1983-1988). Het eerste gedicht (bij Seneca de uit de hemel klinkende ‘Vox Herculis’) is geschreven in jambische senarii (vs. 2 heeft een voet te weinig; wellicht is in de Borculo-editie *tandem* weggevalen). Het tweede (bij Seneca passage uit het slotkoor) in anapestische tetrameters, die zó zijn afgedrukt dat de octonarii door een spatie (waar altijd de diaeresis valt) gesplitst worden in twee anapestische dimeters. Hoewel in moderne edities dergelijke verzen onder elkaar, als dimeters, worden afgedrukt (zie bv. de Seneca-editie van Peiper-Richter op genoemde verzen en Plautus, *Aulularia*, vss. 721-725a, ed. Lindsay), heb ik toch gekozen voor de 16de-eeuwse manier, achter welke in dit geval meer steekt dan enkel ruimtebesparing.

Hier volgen tot slot tekst en vertaling van de beide ‘gedichtjes’:

Blockius ad patres fratresque capituli VVindesemensis.

Quid me tenentem regna siderei poli
Celoque [tandem] redditum planctu iubes
Sentire fatum? parcite. Nam uirtus mihi
In astra, et ipsos fecit ad superos iter.
Virtus in astra tendit, in mortem timor.

Exhortatio Blockij ad eosdem.

Nunquàm stygias fertur ad umbras	Inclyta uirtus, uiuite fortes:
Nec letheos seua per amne <small>ι</small> ς	Vos fata trahent. sed cum summas
Exiget auras consumpta dies	Iter ad superos gloria pandet.

A] Sen., *Herc. Oet.* 1940-43, 1971; 2 *tandem*: metri causa (aangevuld naar Seneca); 3 *parcite*: Seneca, *parce*; 3 *Nam*: lezingen Seneca, *iam* en *nam*; 5 *mortem*: Christelijk te interpreteren als de zgn. 'mors secunda' (Vulgaat, *Apocalyps*, 2, 11).

B] Sen., *Herc. Oet.* 1983-88; 1b *uiuite fortes*: als verseinde Hor., *Serm.* 2,2,135, lezingen Seneca, *vivunt* en *vivite*; 2a *letheos per amnes*: cf. *Culex*, 215 (Lethaeas per undas): 2a/b *saeva fata*: cf. *Culex*, 263/64 (emendatie van Petrus Bembus); 3a *auras*: Seneca, *horas*.

Blockius tot de Vaderen en Broeders van het kapittel van Windesheim.

Waarom beveelt gij mij met Uw gejammer, nu ik het koninkrijk van de sterrenrijke hemel bewoon en (eindelijk) aan de hemel ben teruggegeven, mijn dood als ellendig te ervaren? Houdt U in! Want deugd heeft mij de weg gebaand naar de sterren en naar de hemelingen zelf. Moed leidt ten hemel, lafhartige vrees naar de verdoemenis.

Een aansporing van Blockius gericht tot dezelfde.

Nooit wordt roemvolle deugd naar het schimmenrijk van de Styx gevoerd, leeft dus dapper: en niet zal een grimmig lot U door de stromen v.m. de Lethe sleuren. Maar wanneer het sterfuur de laatste adem zal verdrijven, dan zal de glorie de wegnaar de hemelingen openen.

Utrecht,
Bijlhouwerstraat 2-bis

Alfred M.M. Dekker

- 1 Zie *Humanistica Lovaniensia*. Journal of Neo-Latin Studies, 23 (1974), p.189, n.2.
- 2 G.C.M. van Dijk, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustere Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch*, 1318-1973 (Tilburg 1973), diss. Utrecht, stelling VII.
- 3 G. van den Eisen – W. Hoevenaars, *Analecta Gijssberti Coeverincx*, Pars II ('s-Hertogenbosch 1905), p. 115 (Georgius Gemert). Omstreeks 1512 is hij tot priester gewijd.
- 4 M. A. Nauwelaerts, *Latijnse school en onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629* (Tilburg 1974), pp.138 en 189.
- 5 De fraters moeten een belangrijke bibliotheek hebben gehad: zie Nauwelaerts, *op. cit.*, pp.101-103. Van beslissende betekenis is in deze periode ook geweest Macropedius' kennismaking met de twee Latijnse toneelstukken van Joannes Reuchlin (1455-1522).
- 6 L. Halkin, 'Une lettre inédite de Jean Sturm au prince-évêque Gérard de Groesbeek', in: *Chronique archéologique du Pays de Liège*, 32 (1941), pp.16-31 en idem, 'Les Frères de la Vie commune de la Maison Saint-Jérôme de Liège', in: *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois*, 65 (1945), pp.30-35. Macropedius' beschrijving van Luik (in zijn leerboek *Epistolica*, Antwerpen 1543) werd uitgegeven door Alphonse Roersch, 'Une description de la ville de Liège au seizième siècle', in: *Annales de la Société Liégeoise de Bibliographie*, 1 (1892), pp. 177-185 (als brochure: Liège, Vaillant-Carmannu, 1892).
Deze kerk is afgebroken bij het graven van de Zuid-Willemsvaart (Nauwelaerts, *op. cit.*, p.96, n. 137). Het grafmonument van Macropedius werd bekostigd door zijn oud-leerling Joannes Lentius, raadsheer te Utrecht. Volgens J.B. Gramaye, *Taxandria* (Brussel 1610), p.9 hing op het graf een portret van Macropedius. Ik acht het mogelijk dat dit schilderij in opdracht van Van Lent vervaardigd is door Jan van Scorel (zie ook Nauwelaerts, *op. cit.*, p. 13 7, n.74). Wat Macropedius' iconographie betreft, is nog interessant een passage uit een brief (Parijs, d.d. 21.6.1612) van Johannes de Witt aan Arnoldus Buchelius. Het gaat over Jacques du Breul (1528-1614), die sprekende gelijkenis vertoont met een portret van Macropedius: 'Est vir ille doctissimus simul et humanissimus, professione Benedictinus apud divum Germanum de Pratis, facie Macropedio (si genuina eius effigies est quam Ultrajecti habemus) tam similis, ut ovum ovo non possit magis', hij is een zeer geleerd man en tegelijk allervriendelijkst, van professie een Benedictijn van Saint Germain des Prez, met een gelaat dat als twee druppels water gelijk op dat van Macropedius, als tenminste diens portret dat wij te Utrecht hebben, echt is. (Latijnse tekst in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)*, 61 (1940) p. 67). Thans kennen wij van Macropedius alleen de gravure door Philips Galle (ca. 1537-1612), waarvan de eerste afdruk vermoedelijk dateert van 1567.
- 8 De leerlingen vindt men nog eens opgesomd bij Nauwelaerts, *op. cit.*, pp. 140-142. Ik zou hier nog aan willen toevoegen: Joost van Schoonhoven, sacrista van het Karthuizerklooster van de H. Bartholomeus te Delft (cf. P. Engelbertus van Delft, *Meester Cornelius Muys* (Den Bosch 1961), p. 50). Enkele 'graffiti', afkomstig van de hanebalken (!) van de Hieronymusschool, en thans bewaard in het Centraal Museum Utrecht, leren ons nog drie Macropedius-leerlingen kennen: 'Johannes Delleft 1531', 'Petrus van der Ast, alias Andtverpianus 1555' en 'Theodoricus Hoorn 1557' (zie: *Centraal Museum Utrecht, Catalogus van het Historisch Museum der stad* (Utrecht 1928), p. 505). Is Johannes Delleft misschien te identificeren met de Johannes Delphius die in 1557 met Petrus Canisius en Franciscus Sonnius te Worms was? (cf. J.F. Foppens, *Bibliotheca Belgica* II (Brussel 1739), p. 626).
- 9 Veel opdrachtbrieven in zijn werken zijn gericht aan leerlingen of oud-leerlingen (cf. M.A. Nauwelaerts, 'Brieven van en aan Bossche humanisten en docenten', 2de reeks IV. Georgius Macropedius, in: *Bossche Bijdragen*, 24 (1958/59), pp.143-161). Omstreeks 1535 gaf Macropedius met een inleiding van zijn hand de Latijnse vertaling van de eerste zang van Homerus' Ilias (vss. 1-160) door zijn oud-leerling Adam Sasbout (1516-1553) uit. Zie over deze uitgave, waarvan geen exemplaar bekend is, R.C. Engelberts, *Georgius Macropedius' Bassarus* (Tilburg 1968), p. 18, en B. de

Troeyer, *Bio-bibliographia Franciscana Neerlandica saeculi XVI*, vol. I (Nieuwkoop 1969), p.237. Het betreft geen Latijnse vertaling van het complete eerste boek van de Ilias door Macropedius zelf, zoals Dr. J.A.G. v.d. Veer in het *Jaarboek Oud Utrecht 1974*, p. 12 beweert. In 1565, zeven jaar na Macropedius' dood, werd zijn nagedachte- nis nog geëerd door de volgende bundel, waarin hoofdzakelijk epitaphia en gedichten van oud-leerlingen voorkomen: Apotheosis D. Georgii Macropedii extemporalis carmine per Christophorum Vladeraccum Siluiducum Iusa, Vna cum diuersis doctorum hominum epitaphijs & elegijs (Antwerpen 1565).

- 10 Slechts enkele bijzonderheden zijn thans uit archivalia bekend: het ontvangen van twee ponden voor het vervaardigen van een distichon op een Utrechts bolwerk (1551), het aanwezig zijn bij het opmaken van een acte (1553); zie Engelberts, *op. cit.*, p.8. Zijn verblijf in Gouda met een aantal leerlingen om een toneelstuk op te voeren (1552); zie L.A. Kesper, *Geschiedenis van het Gymnasium te Gouda*, I (Gouda 1898), pp.65/66. En zijn verzoek om eens per jaar een collecte te mogen houden voor de arme scholieren; zie Nauwelaerts, *op. cit.*, p. 139, n.84.
De reis die Macropedius in 1540 naar Italië gemaakt zou hebben (volgens Thomas W. Best, *Macropedius* (New York 1972), p. 12) moet naar het rijk der fabelen verwezen worden. Zij berust op een onjuiste interpretatie van een passage uit Macropedius' opdracht van zijn *Lazarus mendicus* (Utrecht 1541) aan een zekere Bruno (m.i. de Utrechter Bruno van Cuyck). Het gaat hier om de Italië-reis van Bruno zelf. Hij heeft Macropedius over zijn belevenissen in Italië verteld, hem enkele antiquiteiten uit Rome laten zien, en enige zaken, waarover Macropedius wat meer wilde weten, aan de hand van zelfgetekende 'vedute' toegelicht. De Latijnse tekst vindt men in: *Bossche Bijdragen*, 24 (1958/59), p. 154.
- 11 Een lijst van Macropedius' geschriften vindt men bij Engelberts, *op. cit.*, pp.23/24.
- 12 Dit rekenboekje wordt niet vermeld door A.J. Smeur, *De 16de-eeuwse Nederlandse rekenboeken* (Den Haag 1960), diss. Utrecht; noch in de aanvullingen op dit werk in: *Scientiarum historia*, 8 (1966), pp.153-169; 9 (1967), pp.117-125.
- 13 Cf. *Diarium van Arend van Buchell*. Uitgegeven door G. Brom en L.A. van Langeraad (Amsterdam 1907), p.482.
- 14 Macropedius' taalgebruik is bestudeerd door J. Hartelust, *De dictione Georgii Macropedii* (Utrecht 1902), diss. Utrecht.
- 15 Als willekeurige voorbeelden geef ik de grappige verwerking van een Krasmus-citaat (Lat. vert. *Iphigenia in Aulide*, vss. 696-702 = Euripides, vss. 543-547) in de *Asotus*, act. IV, sc.5 (cf. ASD, I (1969), pp.208; 299/300) en van 'Animula vagula blandula' in de *Lazarus mendicus*, act. IV, se.8 (cf. *Hermeneus*, 46 (1974/75), pp. 174-175).
De suggestie van Dr. L.Ph. Rank (apud Engelberts, *op. cit.*, p.71), dat 'Daunterium' in *Bassarus*, vs. 56 een grappige etymologisering van Deventer zou kunnen zijn als 'Stad van avontuur', is juist. Het blijkt echter tevens een in de 16de eeuw algemeen aanvaarde etymologie te zijn. Zie Valerius Andreas, *Bibliotheca Belgica* (Leuven 1643, reprint Nieuwkoop 1973), p.89, waar een vers geciteerd wordt dat voorkomt op een poort te Deventer; Fortuna ('Fortuyn'. 'Avonture') spreekt: 'Atque meo Davonturium de nomine dictum (...)', en het naar mijn naam genoemde Deventer(...).
- 16 *Orationes Terentianae* ('s-Hertogenbosch 1557), bl. 112b. Cf. Nauwelaerts, *op. cit.*, pp.148 en 248, n.174. Dit tweetalig schoolboekje wordt niet vermeld door F. Claes, *Lijst van Nederlandse woordenlijsten en woordenboeken gedrukt tot 1600* (Nieuwkoop 1974).
De stukken van Macropedius werden door de leerlingen opgevoerd, vaak binnen de schoolmuren, maar ook wel in het openbaar. In Utrecht vond de opvoering meestal plaats op Magdalenadag (22 juli) of op Vastenavond.
- 17 Zie mijn bijdrage Three unknown Cantilenae Martinianae by Georgius Macropedius: a contribution to the study of the Utrecht Carmina Scholastiek, in: *Humanistica Lovaniensia*, 23 (1974), pp. 188-227.
- 18 In het artikel van N. van der Blom 'Agricola: dichter op St. Maartensavond' (*Hermeneus*, 45 (1973/74), pp. 143-145) worden m.i. ten onrechte de twee door Prof. E.H. Waterbolk ontdekte gedichten van Agricola tot één gedicht samengevoegd: het eerste is geschreven in disticha, het tweede in hexameters! (abusievelijk in *Hum. Lov.*, 21 (1972), p.42 afgedrukt als disticha). Ik vermoed dat het tweede het slot is van een langer gedicht in hexameters.

- 19 Zie Engelberts, *op. cit.*, p. 19. 'Matutina stella' is ontleend aan de Vulgaat, *Ecclesiasticus*, 50, 6.
- 20 In de herziene druk van *Synonymorum Sylva* ('s-Hertogenbosch 1546). De tekst van het gedichtje vindt men bij D. Jacoby, *Georg Macropedius. Ein Beitrag zur Literaturgeschichte des sechzehnten Jahrhunderts* (Berlin 1886), p.7.
- 21 Het exemplaar van de UB Utrecht heeft vroeger toebehoord aan C.P. Serrure (veilingcatalogus, I (Brussel 1872), nr. 1115). Het exemplaar van de Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, dat in 1971 te Utrecht bij de fa. Beijers werd geveild, is gekocht door de fa. Wever te Franeker.
- 22 Zie over de congregatie van Windesheim: J.G.R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed* (Utrecht 1875-1880, 3 dln; reprint Amsterdam 1968). Vol. I, p.206, n. 3 geeft een uitvoerige noot over de uitgaven van de constituties.
- 23 De meeste biographische gegevens over Block vindt men bij J.G.Ch. Joosting, 'Cornelis Block's Kroniek van het Regulierenklooster te Utrecht', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)*, 16 (1895), pp. 1-93.
- 24 Gedichten waarin de gestorvene sprekend ten tonele verschijnt, komen vaker voor. Men kan ze als een bepaald genre beschouwen.
Er zijn naar mijn weten geen andere gedichten van Blockius bekend. Mogelijk gaat hij schuil achter de initialen C.B., waarmee een gedichtje op Cornelius Valerius' *Tabulae totius Dialectices* (Parijs 1548) is ondertekend (zie: H. de Vocht, *Cornelii Valerii Epistolae et Carmina*, Leuven 1957, pp. 462/463).
Men moet dan aannemen dat Blockius tot de Utrechtse vrienden van Valerius behoorde, aan wie deze in febr. 1548 exemplaren van zijn *Tabulae* deed toekomen (cf. De Vocht, *op.cit.*, p. 78). Dit is, gezien het contact Blockius – Macropedius, zeer goed mogelijk.

Demonstratie met een brandpijl

Vertalen is niet meer in. Voor de moderne talen is het op de scholen helemaal afgeschaft, voor de klassieken wordt het nog geduld als schriftelijk examen. Bij de voorbereiding op het schoolonderzoek over gelezen stof wordt meer en meer gebruik gemaakt van bestaande vertalingen.

Vóór de tijd daar is, waarin nog slechts enkelen de oorspronkelijke teksten kunnen lezen, is het mogelijk interessant aan een aantal voorbeelden te laten zien, hoe nodig het is, dat men goed op zijn tellen past om niet door vertalers om de tuin geleid te worden. Ik heb daarvoor een niet gemakkelijke passage van Ammianus Marcellinus gekozen. Het is Latijn uit de 4e eeuw na Chr., maar onze auteur doet zijn best de klassieke modellen te evenaren en bedoeld fragment zou ook enkele eeuwen eerder geschreven kunnen zijn. De passage is ontleend aan het hoofdstuk uit het 23e boek (23,4,14), waarin hij de belegeringswerktuigen beschrijft, die keizer Julianus bij zijn expeditie tegen Perzië (363) in zijn leger meevoerde. Dat hoofdstuk besluit met de beschrijving van de brandpijl (*malleolus*) d.w.z. een pijl, die voorzien is van brandbaar materiaal en o.a. dient om houten belegeringswerktuigen in brand te schieten. Het is een heel oud wapen, ook bij de Romeinen lang bekend. In de ons overgeleverde Latijnse teksten duikt de *malleolus* voor het eerst op in een fragment van Sisenna (\pm 67 v.Chr.). De vorm is in de loop van de eeuwen geperfectioneerd en in Ammianus' tijd bestond althans in de oostelijke provincies de brandstof uit aardwas en aardolie. Daardoor was de brandende pijl niet met het voor dergelijke gevallen gereed gehouden water te blussen en moest men er zand over strooien. We bezitten geen enkele afbeelding van zo'n pijl uit de 4e eeuw na Chr. en moeten dus helemaal op de tekst afgaan. Ammianus was beroepsofficier en uit zijn werk blijkt, dat hij zulke pijlen bij gevechtsacties herhaaldelijk had zien gebruiken. Alleen heeft hij de hebbelijkheid (die samenhangt met de antieke literaire traditie) dat ook een technische beschrijving literatuur moet blijven. Leest U de volzin maar eens door: hij mag onduidelijk zijn, maar de alliteraties en de *clausuiae* ontbreken niet. Hier volgt dan het fragment:

(*Malleolus*) *sagitta est cannea inter spiculum et harundinem multiforme ferro coagmentata, quae in muliebris coli formam, quo nentur lintea stamina, concavatur ventre subtiliter et plurifariam patens atque in alveo ipso ignem cum aliquo suscipit alimento.*

Nu geef ik U een aantal vertalingen van deze passus: een Duitse van W.Seyfarth (1970), een autoriteit wat Ammianus betreft, de Engelse vertaling van

J.C.Rolfe uit de Loeb Classical Library (1936), de jongste vertaling van de Italiaan A.Selem (1973), een wat oudere Franse vertaling van M.Nisard (1885) en een Deense van A.Bruhn-Hoffmeyer (1958).

Seyfardt: Der Pfeil ist aus Rohr. Er wird zwischen Spitze und Pfeilschaft mit einem gespaltenem Eisenblech zusammengehalten, ganz in der Form eines Spinnrockens der Frauen, womit die Leinenfaden gesponnen werden; innen wird er sorgfältig ausgehöhlt und mit vielen Löchern versehen. In der Höhlung nimmt der Pfeil Feuer mit einem brennbaren Stoff auf.

Rolfe: The shaft is of reed and between this and the point is a covering of bands of iron; it looks like a woman's distaff for making linen threads. It is skilfully hollowed out on the lower side with many openings, and in the cavity fire and some inflammable matter are placed.

Selem: una freccia di canna è ricoperta tra la punta e l'asta di molteplici fasce di ferro. È simile per forma alla connochia con cui le donne filano il lino ed ha rinterno scavato sottilmente. È fornita di parecchie aperture e nella cavità viene posto il fuoco con materia incendiaria.¹

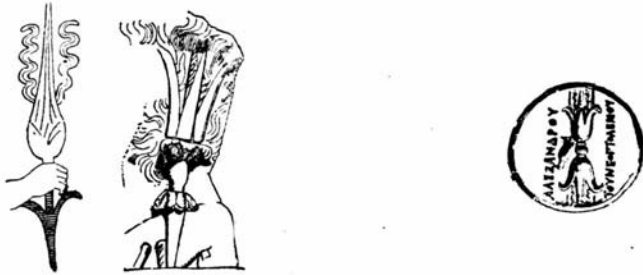
Nisard: C'est une flèche de roseau, garnie tout autour de bandes de fer qui se renflent par le milieu, en laissant ouverts leurs intersfices, ce qui lui donne l'apparence extérieure d'un fuseau à filer. La concavité se remplit de matières inflammables, auxquelles on met le feu.

Bruhn-Hoffmeyer: Pileskafte er et rør, og mellem dette og spidnen anbringes en beholder af fern, der ser ud som en spinderok. Siderne har en maengde fine åbninger. Indvendig bliver røret fyldt med let faengelige stoffer, der stikker i brand.²

Nu maar eens zien wat dat opgeleverd heeft. Met 'sagitta' in de eerste regel is duidelijk de pijl als geheel bedoeld, omdat hij even later wordt onderscheiden in 'spiculum' en 'harundo'. Rolfe en Bruhn hebben dat niet gezien. Dan komt 'multifido ferro'. De 'bands of iron' van Rolfe zijn begrijpelijk. Hij meent waarschijnlijk, dat ze ter versterking dienden. De andere vertalers hebben een heel andere opvatting, die trouwens overeenkomt met die van Liebenam in Pauly-Wissowa (XI,2250)³. Het 'multifidum ferrum' vatten zij op als een soort ijzeren korf, waarin zich de brandstof bevindt en die de vorm heeft van een spinrokken. Helaas moet het relativum 'quae' betrekking hebben op een vrouwelijk woord i.c. sagitta. Niet het 'ferrum' heeft de vorm van een spinrokken, maar de gehele pijl.

Maar wat betekent 'multifidus' eigenlijk? Ammianus gebruikt het woord nog enkele malen en dan altijd van rivieren die zich in takken verdelen zoals bij een delta (17,1,8;24,3,14). Ook Martialis kent deze betekenis (8,28,7). Claudianus, een tijdgenoot van Ammianus spreekt van 'multifidos crinis sinuantur in orbes' en bedoelt haar, dat in afzonderlijke lokken is gekruild. Nog duidelijker is een andere plaats bij Martialis, waar een kam wordt aangeduid als 'dens multifidus'. Dan ga ik toch nog maar even in Daremberg-Saglio⁴ bladeren en daar vind ik bij afbeeldingen van vroegere malleoli onder de punt een getande ijzeren kraag, die het vasthechten bevordert en het oppakken van het bran-

dende projectiel bemoeilijkt (II, 1358/9). De vertaling zal dus wel moeten luiden: tussen de punt en de schacht voorzien van een ijzeren kraag met een groot aantal tanden (afb. 1).

Afb. 1. Afbeeldingen van de bliksem, waaruit men zich een voorstelling kan vormen van de gepunte ijzeren kraag.

Nu komen we aan het spinrokken, een prop vlas of schapewol op een stok gestoken, die door de band die erom heen is gesnoerd een enigszins buikige, bolronde vorm krijgt (afb. 2). Geen van onze vertalers heeft erop gelet, dat

Afb. 2. Het spinrokken (colus) is niet meer dan een stok, vaak een stuk riet, waarop een dot wol werd bevestigd (lana, stomen, pensum), waaruit met behulp van de vingers en de spoel (fusus) een draad werd gesponnen. Ook de stok met de wol samen werd colus genoemd.

Ammianus schrijft 'in muliebris coli formam' (accusativus) en er dus een 'uitlopen op, worden tot' wordt uitgedrukt. Deze betekenis kan men alleen verkrijgen door combinatie met het werkwoord 'concavatur'. Dus 'sagitta in muliebris coli formam concavatur'. Het werkwoord 'concavare' wordt door allen vertaald met 'uithollen'. Zij hebben het gemakkelijk, want zij zijn dat spinrokken al kwijt. Maar hoe moet ik me voorstellen, dat een pijl, die door een normale boog moet worden afgeschoten, door uithollen de vorm van een

spinrokken moet krijgen en waarom moet dat uithollen ‘subtiliter’ gebeuren en ‘ventre’ (waar laten de vertalers dat woord?). Ik grijp nog maar eens naar het woordenboek. En wat zegt Georges⁵: ‘rings oder rund hohl machen, rund aushohlen, hohlrund machen.’ En dan zie ik voorbeelden: ‘concare manus’ bijv. om te drinken, ‘concare braccia in arcu’, ‘concaratum caudae curvamen’, ‘concarati nidi’, ‘concarata braccia cancri’. Lewis-Short⁶ geeft dezelfde voorbeelden en de betekenissen (die trouwens maar gedeeltelijk met de voorbeelden kloppen): ‘to make hollow, to hollow out, to make round’. Zelfs onze van Wageningen-Muller spreekt niet van uithollen, maar van ‘holrond maken, krommen’. De betekenis van het werkwoord slaat dus op de ronde buitenkant en niet op de binnenzijde, zoals ‘concarati nidi’ geen ‘uitgeholde nesten’ zijn, maar ‘rond gemaakte nesten’. Zo ook ‘armen die een boog vormen, de scharen van de kreeft die zich tot een boog krommen en handen die hol gemaakt worden om te drinken.’

De bolle vorm moest de pijl krijgen door er iets bij te doen namelijk het brandbare materiaal, de vlas- of werkdraden, zoals dat al van oudsher gebeurde. In dit geval blijkt uit het vervolg, dat dat materiaal bestreken is met een op een bepaalde manier geprepareerde aardolie, zoals Ammianus 23,6,7.37.38. beschrijft, een plaats waarvoor je de medewerking van een chemicus nodig hebt. Binnenin was die vlasprop blijkbaar hol en daarin bevond zich een koeltje vuur met wat brandbaar materiaal. Door de windstroom bij het afschieten werd het vuur aangewakkerd en ging het vlas branden. Maar moest Ammianus dan die prop vlas niet uitdrukkelijk noemen, zult u zeggen? Als hij een technische beschrijving had willen geven natuurlijk wel. Hij geeft deze uiteenzetting echter niet om ons in staat te stellen een brandpijl te maken. Hij wil ons alleen de interessante dingen vertellen.

Zo kom ik dan eindelijk tot mijn vertaling: De brandpijl is een pijl uit riet en waar de punt en de schacht samenkomen is hij voorzien van een ijzeren kraag met een groot aantal tanden. Deze pijl geeft men een geleidelijk verlopende buikige bolvorm tot hij het uiterlijk heeft van een spinrokken, waarmee vrouwen vlasdraden spinnen. Hij is van een groot aantal openingen voorzien en binnenin wordt vuur aangebracht met wat brandstof.

Een heel karwei voor een volkomen onbelangrijk zinnetje, waar niemand wakker van zal liggen. Maar ik heb toch het gevoel, dat dit van jongsaf worstelen met andermans gedachten, waarvan dit een voorbeeld was, me toch wel iets gedaan heeft. Ik betrap me erop, dat ik heel de dag ‘vertaal’ van vroeg tot laat. Ik geloof, dat ik er een beetje kritisch van geworden ben, in de oorspronkelijke neutrale, welwillende betekenis van het woord. En dat komt me goed van pas, nu ik tegenwoordig zoveel meningen opgedist krijg. Kritisch ook ten opzichte van mijzelf, want ik houd mijn twijfels ook ten aanzien van bovenstaande interpretatie van Ammianus Marcellinus.

Noten

- 1 Selem: Een pijl uit riet is tussen de punt en de schacht bedekt met een groot aantal ijzeren banden. Hij heeft de vorm van een spinrokken, waarmee de vrouwen het vlas spinnen. Vanbinnen is hij zorgvuldig uitgehold. Hij is voorzien van een groot aantal openingen en in de holte wordt het vuur geplaatst met brandbare stof.
- 2 Bruhn-Hoffmeyer: De pijlschacht is van riet en tussen deze en de punt brengt men een ijzeren korf aan, die er uitziet als een spinrokken. Op zij heeft hij een groot aantal fijne openingen. Van binnen wordt het riet gevuld met licht brandbare stoffen, die men in brand steekt.
- 3 Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, 1894-1975.
- 4 C. Daremberg-E.Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, 1877-1918.
- 5 K.E.Georges, Ausführliches Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch, 1918⁸
- 6 Ch.T.Lewis-Ch.Short, A Latin Dictionary, 1955

Vier maal Martialis

Vertalingen van Dr.G.J.H. van Meyenfeldt

- 83 't Geeft wel een vreemd idee, Dento, van je potentie,
dat, kinderloos getrouwd, je bijslag vraagt voor drie.
Schei uit beroep te doen op vorstelijke clementie.
Verlaat de stad! Maar huis toe als de wiedewie.
Want kom je om 't recht van drie te lang op audiëntie,
vind je bij thuiskomst vast vier spruiten om je knie.
- 84 Je wilt met Priscus trouwen, Paula; lang niet dom!
Maar Priscus moet je niet, want hij is ook niet stom.
- 85 Diaulus, pas nog arts, stopt nu onder de zerk.
Verandering van beroep, maar niet van werk!
- 87 Aan welke meester jij je zoon moet toevertrouwen,
vraag, Lupus, jij vol zorg; wat is voor hem het best?
Wat ik je raden mag, vermijd de schoolgebouwen
en ook de poëzie; schuw dichters als de pest
Verbied hem botweg ooit een vers te smeden.
Laat hem wat leren, dat zijn spaarbankkonto mest:
popzanger in een band, dan is het leed geleden.
Is hij niet muzikaal, zijn geest niet al te gauw,
zoek wat bij de t.v., of anders in de bouw.

De nummers verwijzen naar het Martialis-Nummer (45e jrg. nr. 1). Uitvoerige (Duitse) aantekeningen bij dit nummer zijn overigens verkrijgbaar bij mevr. C.M.H. van Raalte-Kok, Rembrandtlaan 22, Velp.

Latijn op vijzels

In een werk over oude Nederlandse apothekersvijzels¹ vindt men naast Nederlandse een aantal Latijnse opschriften, die interessant genoeg zijn om ze onder de aandacht te brengen. Uiteraard zijn deze vijzelinscripties veelal bondig van formulering. Soms blijft het bij een vermelding van de maker of de apotheker die de vijzel bestelde. Maar versregels en spreuken ontbreken niet, die in een aantal gevallen op het apothekersvak betrekking hebben, meermaalen ook op het huwelijk ter gelegenheid waarvan men blijkbaar dikwijls opdracht gaf tot het vervaardigen van een vijzel. Daarnaast treft men op dergelijke vijzels spreuken van bijbels karakter of met een meer algemene strekking aan.

François Hemony, een van de beide vooral als klokgieters bekende broers, maakte een van de weinige vijzels die van een distichon voorzien is (Apotheek van het Binnengasthuis):

*Tormenti genus hoc morbos mortemque repellit
Vitaque iam tumulo proxima laeta redit* (1675):

‘Dit soort werktuig verdrijft ziekten en dood;
en het leven, reeds vlak bij het graf, keert verheugd weer terug’.

Zoals dat ook bij klokopschriften het geval is komen dergelijke inscripties bijna nooit voor rekening van de vijzelgieter, die veelal het Latijn niet’meester was en hoogstens over een aantal modellen beschikte, maar zijn ze van de hand van een in de humanistische traditie geschoold maker.

Andere werkstukken van Francois en zijn broer Pierre dragen de volgende opschriften in hexameters:

Campanae mortem resonant mortaria morbos (1661): ‘Klokken klinken bij dood en vijzels bij ziekten’.

Ex sonitu crumena meo gravitate tumescit (1661): ‘Door mijn geluid wordt de beurs dik en zwaar’.

Pharmacopola canit, dum pulsor, at ingemit aeger (1661): ‘De apotheker zingt, terwijl ik word gestoten, maar de zieke zucht’.

Fit nostro dives pharmacopola sono (1675; pentameter): ‘De apotheker wordt rijk door ons geluid’. Het motief van de laatste drie inscripties vindt men elders in een mildere vorm: *Vox mea vita magistri*: ‘Mijn geluid betekent het levensonderhoud van mijn meester’.

Op een vijzel vervaardigd door Jan Nicolaas Derck staat te lezen:

Herbis non verbis medicorum est peilere morbos: ‘Dokters plegen ziekten door kruiden te genezen, niet door woorden’ (met de in middeleeuwse spreuken meermalen voorkomende tegenstelling: *herba-verba*).

Op een uit Nederland afkomstige vijzel, die tegenwoordig in het Victoria and Albertmuseum te Londen bewaard wordt, leest men de goede raad:

Qui cito sanari a morbo conaris amaro
Principiis obsta (= Ovid., *Rem.am.* 91), *deteriora cave:* ‘Gij die snel wilt genezen van een ernstige ziekte, weersta het begin, neem u in acht voor een erger stadium’.

De vijzels met opschriften die op het huwelijk betrekking hebben zijn vrijwel uitsluitend getooid met de spreuk: *Amor vincit omnia* (dikwijls ook de Nederlandse versie: ‘Liefte verwindt al dinck’).

Naast opschriften met geestelijke inslag (zoals: *In Deo spes mea; Soli Deo gloria; Laus Deo semper; Ora et labora*) vindt men er ook van meer algemene aard, zoals het op de geneesheer Hippocrates teruggaande: *Vita brevis, ars longa* (vergel. Seneca, *De brev. vitae* 1,1 *Inde illa maximi medicorum exclamatio est vitam brevem esse artem longam*; en in het begin van Goethe’s *Faust*: ‘Ach Gott! Die Kunst ist lang, und kurz ist unser Leben’) en: *Tandem bona causa triumphat:* ‘Eindelijk zegepraalt de goede zaak’.

G. Bartelink

1 D.A. Wittop Konig, *Nederlandse vijzels*, Deventer 1953.

Raadseltjes van de Romeinse kalender

Zoals de lezer wel zal weten, herbergt de oude Romeinse kalender een aantal staats- en volksfeesten, waarvan men in de Oudheid reeds de betekenis niet precies wist. Ovidius geeft in de *Fasti* dan ook herhaaldelijk een keur van verklaringen – zalig voer voor filologen, en godsdiensthistorici. Zoals eveneens bekend, heeft de Romeinse kalender in de loop der tijden nogal enige wijzigingen ondergaan. De bekendste daarvan is de invoering van de Juliaanse tijdrekening. Voordien was het maar een warwinkel, waarvan evenwel de grondslagen wel vast lagen. De republikeinse kalender berustte op een soort van maan-jaar, van 355 dagen (om welke reden dan ook). Maart, mei, juli en oktober telden 31 dagen (denk aan de Iden op de 15de van die maanden); verder telden de maanden er 29 (\pm maan-maanden), terwijl februari als sluitstuk fungeerde. Ook is bekend dat het jaar ooit met maart begon: vandaar de namen september, etc. Maar op welke dag van die maand is minder duidelijk. Anna Perenna, de vrolijke ‘heilige’ van 15 maart, zou best hebben kunnen staan aan het begin van de *annus*. Om een of andere reden echter is het jaarbegin naar 1 januari verschoven, en dit vooral moet de zaak een stuk ondoorzichtiger hebben gemaakt. Waarna de Juliaanse wijziging er nog een schepje bovenop deed. Over de periode van eind en begin van het Romeinse jaar wil ik hier iets vertellen.

Al eerder is gesuggereerd dat het feest van 24 februari, Regifugium geheten, ooit de laatste dag van het jaar betekende. ‘Vlucht van de Koning’ zou dan te maken hebben met het alom verbreide verschijnsel van de Jaar-koning, die het jaar symboliseert en tenslotte uitgebannen moet worden. Misschien, volgens sommigen zeer zeker, moest hij eens letterlijk sterven. In ieder geval is de idee van zo’n Stervend Jaar bijzonder zinvol, en heeft dan ook een aantal fraaie motieven van literaire scheppingen opgeleverd. Men heeft wel gemeend dat de Odysseus van vlak voor de ontmoeting met Nausikaa zo’n stervende koning is geweest, en stellig heeft de wedstrijd met de bijen, natuurlijk 12 in getal, te maken met de prestatie die oudtijds een koning geregeld, b.v. jaarlijks, moest leveren om te bewijzen dat hij het koningschap opnieuw waard was. Tenslotte was hij de garant, en representant, van het geluk van zijn onderdanen: inspraak is ouder dan men wel denkt. Maar een Jaarkoning moet uiteraard herrijzen, hij zelf of in de figuur van een ander: le roi est mort, vive le roi. Hier en daar komen wij Jaarkoninginnen tegen: Queen of the Year. Hebben de Grieken de primeur van de eerste schoonheidswedstrijd en dito -koningin, de Romeinen blijken oorspronkelijk een Jaarkoningin te hebben gekend (en wie zegt dat zij niet een fraai exemplaar was?). Terwijl in de geïllumineerde Byzantijnse kalenders februari vaak wordt voorgesteld als een stokoude man,

wordt in de Italiaanse folklore deze maand gekenmerkt door 'brusar la vecchia', d.w.z. het oude wijf verbranden. Dat oude wijf kwam trouwens al voor in de late Oudheid, in de Nieuwjaarsgebruiken waarover een collega eerder in dit hhd heeft geschreven. Het gaat terug op de oud geworden Jaarkoningin. Anna Perenna zou best haar eeuwig verjongde gedaante kunnen zijn. Maar nu moeten wij gaan puzzelen in de Romeinse kalender.

Was Regifugium ooit de laatste dag? Stellig. Caesar mag dan zo'n dictator zijn geweest maar aan bepaalde tradities viel niet te tornen. Eens in de 4 jaren moest in zijn kalender een extra dag worden ingelast. Wij doen dat hoogst lachwekkend met 29 februari. In Caesar's kalender was dat evenwel daags na 23 februari; die dag heette dan *dies bissextilis*, d.w.z. de extra 6e dag vóór 1 maart (inclusief). Daarop volgde dan Regifugium, de normale sextus. En nu weet iedereen weer waar 'bissextile' vandaan komt. Dit alles houdt in dat die extra dag natuurlijk nog in het oude jaar hoorde en dat Regifugium, overeenkomstig zijn betekenis, de laatste dag van het jaar was en bleef, ook al waren er intussen nog een paar dagen bij gekomen. De traditie was ergens gered, al wist misschien niemand meer precies waarom. De Jaarkoning van het hier bedoelde feest zal wel behoren bij het Romeinse jaar van 365 dagen, zoals nog zal blijken. Maar voor het zover was kenden de Romeinen een tien maanden-jaar. In zijn commentaar op de Fasti van Ovidius geeft Frazer een aantal andere gevallen van zo'n 10 maanden-jaar: daar is een periode van ongeveer wat wij noemen twee maanden geheel naamloos; het is, agrarisch gesproken, 'dood seizoen'. Dat zal wel de reden zijn waarom het Latijn nog wel *december* heeft maar geen 'elfde' of 'twaalfde'. Oudheidkundigen uit de late Oudheid berekenden dit jaar op 304 dagen. Wij geloven dat dit niet meer is dan een 'geleerde' constructie: 304 is n.l. 10/12 van 365. Zo 'simpel' zal de zaak wel niet gelegen hebben.

Natuurlijk hebben al de oudste Romeinen, of Proto-Romeinen, het getal 365 gekend. Niet alleen is het a priori aannemelijk dat dit getal al bekend moet zijn geweest aan de eerste puzzelaars sinds de homo sapiens, die Proto-Romeinen waren bovendien herders. En men weet dat herders geen dag van de 365 rust hebben, in tegenstelling tot de beoefenaars van een primitieve landbouw, die met 10 maanden genoeg kunnen nemen om dan het 'dode' seizoen in te gaan. Hoe lang zou nu dat 'dode' seizoen gaan duren? Bij landbouwers zeer vermoedelijk twee maan-maanden, d.w.z. 59 dagen. Dit moet wel de traditie zijn waarop Caesar zijn periode van Januarius-Februarius = 59 dagen heeft gebaseerd. Vóór Caesar echter had januari 29 dagen, terwijl februari afwisselend 28 en 50 of 51 dagen telde. Dat zo'n kalender, feest-kalender nog wel, in de soep moest geraken is duidelijk. Van schrikkelen hadden de officiële Romeinen geen notie, of ze deden alsof: ook de kalender was eigenlijk een politieke zaak, en dus rekbaar. Zoiets als Regifugium werd natuurlijk een raadseltje. Ze zeiden tenslotte maar dat op die dag Tarquinius Superbus de vlucht had genomen. Maar Ovidius had een fijne neus voor zulke zaken. Nadat hij deze verklaring ook zijnerzijds heeft gegeven, voegt hij er zonder enige

overgang onmiddellijk aan toe: ‘Vergis ik me, of komt daar de zwaluw, voorbode van de lente, en wel zonder enige angst dat de winter op zijn schreden terug zal keren?’. Hij proefde blijkbaar dat met Regifugium de winter was gevlucht. Hij zegt zelf ‘terug zal rennen’ (*recurrat*) en suggereert misschien ook hiermee het *-fugium*. In de historische tijd namelijk speelde de *rex sacrorum* dit raadselspelletje in Rome. Het komt mij voor dat er nog een ander argument te vinden is waarom het feest niets met de Tarquinius-familie te maken zal hebben. De Tarquiniï – echte Etrusken immers! – stonden bekend als zeer bandeloos. De directe aanleiding tot hun verjaging was de befaamde schending van Lucretia door een wellustige zoon van de koning. Men zou denken dat de herdenking van zo’n Regifugium met gepaste vrolijkheid werd gevierd. Maar Augustinus kan zich nog razend maken over de ongepaste losbandigheid waarmee in zijn tijd het volk, zelfs van christenen, die datum doorbracht (C.D. 2.6). Men hoeft geen cultureel antropoloog te zijn om te beseffen dat het eind van het jaar vanouds met uitspattingen gepaard pleegt te gaan. Tenslotte heeft de Kerk moeten berusten in carnaval, waarop dan 40 dagen vasten en onthouding het antwoord was.

Enige tijd vóór Regifugium – zo lezen wij bij Ovidius – viel de tragische dag van de roemrijke Fabii, die in de oorlog tegen de vermaledijde Etrusken een gezamenlijke maar daarom niet minder glorieuze heldendood waren gestorven. Elders heb ik uitvoerig bepleit dat ook dit staaltje van Romeinse geschiedschrijving in ieder geval terug gaat op een mythe: een mythe die de verklaring bedoelt te geven van een oeroud ritueel. Eén van mijn argumenten is het raadselachtige aantal van die Fabii: 306. Men heeft er de 300 Spartanen van Leonidas bij gesleept (zg. Griekse invloed). Maar 306 is gewoon de uitkomst van 365 minus 59. De Fabii van de geschiedenis vertegenwoordigen het Romulische jaar, dat niet 304 maar 306 dagen telde, en dat in die Fabii werd geëlimineerd. Maar wie wist zoiets nog op zeker moment? En zo werd de mythe met de Fabii een *dies ater* van de Romeinse geschiedenis.

Nu rijst weer een raadsel. Dat de mythe van de Fabii aan het eind van het jaar valt is begrijpelijk, maar het klopt niet met februari. Ovidius’ datering (13 febru.) moet samenhangen met het later ingevoerde maanjaar. Toen was er trouwens geen mythe meer maar een ‘historisch’ verhaal dat met het toenmalige einde van het jaar was mee-verhuisd. Toch nam de dichter het op in zijn Fasti. Want de datum, 13 februari, was kalendarisch zeer belangrijk. Dan begon het grote doden-feest, de Parentalia. Min of meer terecht was het verhaal van die Fabii daaraan vastgeknoopt. Wie waren die Fabii? Over hun oorsprong is een ietwat scabreus verhaal in omloop. Kort gezegd: zij stammen af van Hercules, uit een nachtelijk avontuur van de krachtpatser met een meisje van lichte zeden, een z.g. *lupa*. Dit meisje heet nu eens Fabula of Faula, dan weer (Acca) Larentia. Van de laatste benaming moet, zo is men bereid aan te nemen, de feestdag Larentalia worden afgeleid. Dat feest is op 23 december. Nu gaan we rekenen, natuurlijk met de vóór-Juliaanse kalender, toen december en januari 29 dagen telden. Als 24 februari de 59ste dag van

het 'dode' seizoen was dan was de eerste dag daarvan 24 december. Dan is dus 23 december de laatste dag van het 306-jaar. Larentia blijkt dan ineens de Jaarkoningin te zijn, die op 23 december sterft. Inderdaad werd op die dag door de Flamen Quirinalis een offer gebracht 'op haar graf. Haar 'kinderen', de Fabii, hebben ooit, ongetwijfeld vele jaren achtereen, haar sterfdag herhaald: het ritueel vereiste natuurlijk 306 man, die evenals de stammoeder moesten verdwijnen. Men kan gevoelig aannemen dat dit op 24 december gebeurde, zolang als het Romulische 10 maanden-jaar heeft gefunctioneerd, en wellicht nog lang erna. Maar ooit, toen het 355-jaar in zwang was, was het ritueel zinloos geworden. Zijn de Fabii toen opgenomen als Luperci Fabiani in de Lupercalia? Doortellend vinden we dat feest op de 356e dag!

Zo'n eliminatie-ritueel is natuurlijk ook, en zelfs in de eerste plaats, een reiniging, een soort van grote schoonmaak. De middelen daartoe heten: *februa*. Dat verklaart hoe Ovidius wist dat oorspronkelijk februari aan januari voorafging. Hij is de enige die dit meedeelt (F.2.47-54). Voor sommigen is dit een van 's dichters 'blunders'. Echter zijn meest recente commentator (H. Le Bonniec) oordeelt voorzichtiger en zegt: 'curieuse theorie que les Modernes n'ont pas réussi à expliquer d'une maniere satisfaisante'. Maar men heeft tot dusver kennelijk aangenomen dat Ovidius het daar heeft over januari en februari van de historische Romeinse tijden. Wat hij zegt evenwel is dat de laatste (*ultimus*) periode van destijds (*veteris anni*) door een lange tussenperiode (*spatio longo*) gescheiden was van de maand van Janus (*Iani mensis*), en dat later die maanden (maar omgekeerd) aaneen gesloten zijn (*continuasse*). De commentatoren nemen dan *spatium longum* doodgemoedereerd als de 10 maanden tussen februari en januari of (vroeger) omgekeerd. Alsof er dan geen continuïteit zou zijn. De zaak is echter duidelijk, als men denkt aan het 'dode' seizoen. Dat *spatium longum* is dan wat er van die 59 dagen overbleef na aftrek van de sacra van de grote schoonmaak, met *Terminus* als eind, aldus Ovidius. Dat verklaart meteen dat de Terminalia oudtijds ooit kort na de 306 dagen vielen, en – uiterst vreemd – in de historische tijd op 23 februari, gevolgd door nog eens een eind-feest, Regifugium.

Volgend raadseltje. In die historische tijd was januari ooit de eerste maand geworden, nu van het maan-jaar. Maar waarom werd het allereerste offer aan Janus pas op 9 januari gebracht? Slechts de Calender van 354 na Chr. geeft een kleine afwijking: 7 januari. Ik vermoed dat ook dit terug gaat op oer-oude traditie. Vanoudsher moet de boven genoemde periode van de *februaris sacra* (24 december en volgende) als onder een taboe liggend zijn beschouwd. Die dagen waren, en bleven, geblokkeerd. Slechts de goddelijke keizers mochten zo'n taboe doorbreken, b.v. voor Sol Invictus, 25 december. Natuurlijk bezette de Kerk deze periode met haar eigen feesten. En dit kan wellicht uitwijzen, of helpen uitwijzen, hoelang die oeroude periode heeft geduurd. De natuur bleek namelijk weer eens hier sterker te zijn dan de leer. Men weet dat in het Engels de datum van 6 januari niet alleen (kerkelijk) Epiphany heet maar ook (populair) Twelfth Day, en het feestje van die avond Twelfth Night

(Shakespeare). Inderdaad blijkt het een wijd verbreid verschijnsel te zijn voor eliminatie-riten, zoals hier aan de orde zijn gesteld, een periode van precies of ongeveer 12 dagen (of nachten) uit te trekken. De geleerden zijn het nog niet met elkaar eens, of dat twaalfstal te maken heeft met de 12 maanden, of met het verschil tussen maan-jaar en zonne-jaar. De Kerk heeft die oer-oude dagen bezet, omdat in die tijd Sol Invictus en een zeer losbandig Nieuwjaarsfeest (dat dagen in beslag nam) waren ingevoerd door de keizers. Maar naar ‘republikeinse’ maatstaven gerekend, was diezelfde periode *sacer*, bij traditie. In de hierboven gevolgde berekening zouden er tussen Larentalia en Agonalia, d.i. 9 januari, eerste offer aan Janus, precies 14 dagen liggen. Het taboe lijkt mij duidelijk. Waarom 14? Kan iemand hier helpen? Maar stellig moest Janus als opener wachten tot de *sacra* voorbij waren, waarvan ooit de Terminalia het eind vormden.

In de historische tijd viel de ‘eliminatie’-periode van februari 13 tot en met 24. Larentalia als sterfdag van de Jaarkoningin, dat was lang geleden. Zolang dat Larentia ook de pleegmoeder van Romulus was geworden. Waarbij men niet meer wist of dat nu een echte *lupa* was geweest of een *meretrix-lupa*. Trouwens in de sprookjessfeer van het Romulus-verhaal kan beide heel goed. Alleen moest de historische koning Romulus wel een echte prinses als moeder krijgen. Dat werd Rhea Silvia, en Acca zakte naar een lager plan. Haar mythe echter suggereert dat kinderen verwekt door een onbekende tijdens de eindvan het-jaar ritlen voor grote dingen geboren zijn. Komt er een tweeling van, dan – zo weet de culturele anthropologie, die het verschijnsel verbindt met het begrip van de *incubus*, de nachtelijke onbekende – is zeker één ervan van goddelijke oorsprong. Livius wist blijkbaar nog van deze oude traditie. Als Rhea Silvia haar tweeling heeft gebaard, zegt hij: *seu ita rata seu quia deus auctor culpae honestior erat, Martem incertae stirpis patrem nuncupat*. D.w.z. of zij geloofde wat men haar als eervol toedichtte of ze loog er maar in die richting op los. Maar toen wist niemand meer dat Acca Larentia de echte moeder van Romulus was, en nog wel een koningin ook. Stellig een fraai exemplaar, een Hercules waardig. Of was het ditmaal soms Faunus, de *incubus* bij uitstek? De naam van haar ‘historische’ echtvriend Faustulus doet het laatste vermoeden. Al konden, en hoefden, de Romeinen de scabreuze kant van de zaak niet geheel te verdoezelen, de tradities werden op alle mogelijke manieren gearistocrateerd alvorens geschiedenis te worden. Faunus was een veel te populaire god, eigenlijk een wildeman en goed voor plattelanders, in de aristocratische ogen van de nazaten van diezelfde plattelanders. Mars en Hercules zouden het veel beter doen, al bleven de avonturen van deze aristocraten dezelfde. Maar het pleit voor de zin voor traditie van de senatoren van 495 na Chr. dat zij op de bres stonden voor de Lupercalia, het grote staats- en volksfeest van Faunus, en dat nog wel dwars tegen de banvloek van de Paus in. Misschien hadden zij een vage hoop dat er een nieuwe Romulus uit voort kon komen. Onze eigen Seghelijn van Jerusalem is een nabloeier van een dergelijke hoop. En hij trouwde met de dochter van

keizer Constantijn, en tenslotte werd hij Paus: hij had zijn ‘vader’ en zijn ‘moeder’ gedood en lange jaren boete gedaan. Ziet, hoe hoog een kind van de zonde kan stijgen... Onuitroeibaar volksgeloof.¹

Er is enige fantasie voor nodig om ons de oorspronkelijke ‘sterfdag’ van de Jaarkoningin voor te stellen. De mythen rondom Larentia, alias Fabula, en Rhea Silvia suggereren vrij duidelijk dat de jongedame in kwestie aan het eind van de dag in een onderaards gewelf afdaalde (Larentia in een *fovea* = Rhea in haar kerker) om aldaar met een viriele onbekende (Hercules = Mars) het nieuwe jaar te verwekken, als in een ‘droom’ (kunstmatige roes?). Zo’n rite wijst vermoedelijk naar Neolithische tijden. De term *Lupa* had oorspronkelijk niets denigrerends. Integendeel, zij is een soort van Moedergodin die het geluk van de gemeenschap letterlijk incorporeert. Uit geluk kan Romulus heten, en ook heet het dat Larentia haar (net of onnet verworven) ‘rijke vermogen’ aan het volk van Rome heeft nagelaten. Onder latere patriarchale verhoudingen wordt haar ‘sterfdag’ (enz.) vervangen door een uitgesproken mannen-ritueel (306). Zelf wordt zij, dienovereenkomstig, een *lupa* = *meretrix*. Maar in het Ovidiaanse verhaal over Faunus’ jammerlijk mislukte aanranding van Omphale (Fast. 2.305-58) is hij even ondergeschikt aan haar als Hercules zelf. En Faunus is de Wolf. Het ziet er naar uit dat de *Lupa* in haar oorspronkelijke waardering nog steeds waakt over Rome in de indrukwekkende figuur van de Capitolijnse Wolvin². Hedendaagse biologen weten opnieuw dat de wolf een voorbeeldig gezinsdier is. Dramatisch genoeg wordt hij tezelfder tijd een nieuw en gezocht gerecht op de internationale spijskaart. De ‘boze wolf van het sprookje is veeleer een sprookje van de boze mens. (Alles bijeen ter overdenking in het Jaar van de Vrouw...).

Saffierhorst 174
Den Haag

A.W.J. Holleman

1 Dit opstel is een samenvatting van artikelen die verschijnen in Mus. Helv. 1975, Numen 1975, en La Revue belge 1976, fsc. 1. Daar ook de lit. In het laatst genoemde tijdschrift wordt bovendien bepleit dat de vroegste kalenderwijzigingen samenhangen met de fusie Latijnen – Sabijnen, waarbij de maand van Janus wijkt voor die van Mars.

2 Via de opvatting dat deze Wolvin van Etruskische huize is zou men verband kunnen veronderstellen met de Oosterse Nieuwjaarsriten van een Hieros Gamos. Muntafbeelding van Acca in M. Grant, Roman Myths, pl. 12. Acca betekent waarschijnlijk Moeder, zoals Omphale = navel, moederschoot.

Asinina(Apuleius, Shakespeare, Couperus)

In de *Metamorphosen* van Apuleius, de roman over de nieuwsgierige Lucius, die door een noodlottig toeval in een ezel verandert, komt de volgende scène voor (X 19 e.v.): Lucius, als ezel in dienst gekomen bij een zekere Thiasus (een van de vele ‘speaking names’ in het boek), heeft allerlei kunstjes van zijn nieuwe baas geleerd en trekt nu met hem door Griekenland. In Corinthe, de woonplaats van Thiasus, wekt hij vooral de aandacht van een *matrona pollens(!) et opulens*, bij wie de bewondering geleidelijk plaats maakt voor een hartstochtelijke verliefdheid; zij wil zelfs als een *asinaria Pasiphaa* met de ezel naar bed (of iets dergelijks) en bedingt van Lucius’ bewaker (een vrijgelatene van Thiasus) voor veel geld een samenzijn met Lucius voor de duur van één nacht. Plaats van samenkomst: de kamer van Lucius in het huis van Thiasus. Ik laat nu Lucius zelf aan het woord (X 20):

‘Wij hadden dan gedineerd en de eetzaal van mijn meester verlaten, toen wij de dame in mijn slaapkamer, die daar allang wachtte, aantreffen. Grote goden, welk een voorbereidselen, hoe prachtig! Vier eunuchen maakten ijverig met verscheidene kussentjes, gezwollen door zacht dons, een bed voor ons op de grond gereed. Ze bedekten dit met een gouddraad en Tyrisch purper geborduurde spreij en daarbovenop andere kussentjes, klein maar talrijk, kleine oorkussens, waarop [de] verweerde vrouwen hun wangen en nek plegen te steunen. Zonder door hun aanwezigheid het genoeg van hun meesters nog langer te vertragen sloten zij de deur van de kamer en gingen heen’.¹

De dame ontdoet zich van haar kleren en zalft zich rijkelijk; ook Lucius krijgt wat mee. Zij fluistert hem vol liefde toe: ‘ik houd van je en begeer je; jou alleen heb ik lief; zonder jou kan ik niet langer leven’ en wanneer het liefdesspel – tegen de sombere verwachtingen van Lucius in – toch een aanvang neemt: ‘nu heb ik je dan; ik heb je, mijn duifje, mijn musje’, een wel gebruikelijke, maar in deze situatie toch verrassende *sermo amatorius*.

Komt U dit verhaal bekend voor? Waarschijnlijk denkt U dan, met mij, aan een opvallend parallelle situatie in Shakespeares *A Midsummer Night’s Dream*, waar Bottom, de wever, door Puck (gedeeltelijk) in een ezel is veranderd en de liefde heeft opgewekt van Titania, de elfenkoningin (III 1, 132 e.v.):

So is mine eye enthralled to thy shape,
And thy fair virtue’s force perforce doth move me
On the first view to say, to swear, I love thee.

Titania laat hier vier(!) elfen een bloemenbed bereiden, waarop zij zich met haar geliefde wil verenigen (IV 1, 1 e.v.):

Come, sit thee down upon this flowery bed
While I thy amiable cheeks do coy,
And stick muskroses in thy sleek, smooth head,
And kiss thy fair large ears, my gentle joy.

en even verder (IV 1, 39 e.v.) zegt Titania:

Sleep thou, and I will wind thee in my arms.
Fairies be gone, and be all ways away. *Exeunt Fairies*
So doth the woodbine the sweet honeysuckle
Gently entwist; the female ivy so
Enrings the barky fingers of the elm.
O, how I love thee! How I dote on thee!

De overeenkomsten zijn zo duidelijk dat het gerechtvaardigd lijkt te veronderstellen dat Shakespeare Apuleius tot voorbeeld heeft genomen. Maar hoe zit het met zijn kennis van de klassieken? Hij kende toch 'small Latine and lesse Greeke'? Is een dergelijke ontlening wel mogelijk? 'The question of how much classics Shakespeare knew is difficult to solve, because it is unimportant' zegt Bolgar² en hij bedoelt dat de invloed via vertalingen, of nog indirecter, via verwerkingen van die vertalingen door anderen, kan hebben plaatsgevonden. Wat de Metamorphosen van Apuleius betreft: Shakespeare en zijn tijdgenoten konden beschikken over de vertaling van William Adington, die in 1566 verschenen was en, getuige de snel elkaar opvolgende herdrukken (1571, 1582, 1596, 1600, 1639), zeer succesvol is geweest³.

Nu zijn wij niet de eersten, die deze overeenkomst tussen beide passages hebben geconstateerd. In zijn artikel *Shakespeare and Apuleius* heeft D.T. Starnes⁴ in een tiental werken van Shakespeare Apuleiaanse invloed onderkend en hem is daarbij de *Midsummer Night's Dream* niet ontgaan. Niet in zijn onderzoek 'betrokken zijn de Sonetten van Shakespeare en dat is misschien een beetje verwonderlijk, want deze bevatten talloze klassieke reminiscenties⁵. Zo meen ik dat het volgende sonnet (LIV) een ontlening aan de *Metam.* kan bevatten:

O, how much more doth beauty beauteous seem
By that sweet ornament which truth doth give!
The rose looks fair, but fairer we it deem
For that sweet odour which doth in it live.
The canker-blooms have full as deep a dye
As the perfumed tincture of the roses,
Hang on such thorns, and play as wantonly

When summers breath their masked buds discloses:
But, for their virtue only is their show,
They live unwoo'd and unrespected fade;
Die to themselves. Sweet roses do not so;
Of their sweet deaths are sweetest odours made:
And so of you, beauteous and lovely youth,
When that shall vade, by verse distills your truth.

Waar het hier om gaat, is de tegenstelling rose – cankerbloom, die wordt gevangen in de tegenstelling odour – only show. Deze tegenstelling treffen wij ook aan in de *Metam.* IV 2, waar zij voor Lucius de ezel zeer frustrerend is. Zoals men weet, moet hij rozen eten om weer zijn menselijke gestalte terug te krijgen en in de bedoelde passage meent hij die waar te nemen.

‘Maar wat zag ik? Geen tedere en liefelijke rozen, vochtig door goddelijke dauw en nectar, zoals groeien aan weelderige hagen en gezegende doornstruiken, ook zelfs geen vallei, alleen maar de oever van een riviertje, dicht met bomen begroeid’ (en dan nu Adlington:) ‘trees, which had long branches like unto lawrell and hearing a flour without any manner of sent, and the common people call them by the name of Lawrel roses, which be very poyson to all manner of beasts’. Veelzeggend in dit verband is de opmerking, die Adlington maakt in zijn inleiding bij de vertaling: ‘But as Lucius Apuleius (sic!) was changed into this humane shape by a Rose ... so can we never be restored to the right figure of our selves, except we taste and eat the sweet Rose of reason and virtue’, want met deze allegorische interpretatie zitten wij toch zeer dicht bij het LIVE sonnet.

Ook in onze vaderlandse literatuur heeft de Gouden Ezel zijn sporen nagelaten. Het bekendst zijn de bewerkingen van Louis Couperus: *Psyche* en *De Verliefde Ezel*⁶. Bij andere gelegenheid kan misschien een vergelijking van deze laatstgenoemde roman met zijn voorbeeld betracht worden: ik wil nu volstaan met te wijzen op een merkwaardige inconsistentie bij Couperus⁷, die vanuit zijn werkwijze zeer goed verklaarbaar is.

De verteller in *De verliefde Ezel*, Charmides, ontmoet in de herberg *in de Pythia’ twee handelsreizigers (p. 10): ‘De ene was dik en kort en de andere lang en mager. Zij bogen en ik stak hun de hand toe.

– Ik, zeide de dikke korte, reis in allerlei voedingsmiddelen: graan, rijst, wijn en kom uit Thessalië, waar ik goede zaken gedaan heb. Mijn naam is Crito.

– Ik, zeide de lange magere, reis in allerlei kledingmateriaal: wol, katoen, lijnwaad, en kom ook uit Thessalië; ook ik deed vrij goede zaken, mijn naam is Chremes.’

Twee bladzijden verder:

– Noem mij Charmides! zeide ik genadig: ik reis wel in weeldeartikelen maar ben handelsreiziger als gij beiden, die reist in kaas en wol en wij zijn toch collega’s, nietwaar. Noem mij Charmides’.

Vanwaar die snelle branche-verandering? Kijken wij naar het vijfde hoofdstuk van *Metam.* I: Lucius ontmoet een zekere Aristomenes (treedt ook op bij Couperus), die zich als volgt voorstelt: 'Ik heet Aristomenes en kom uit Aegium; verneem ook wat mijn broodwinning is. Ik handel in honing en kaas en dergelijke waren en om die te verkopen aan de herbergiers trek ik her en derwaarts door Thessalië, Aetolië en Boeotië'.

Hier heeft Couperus een keer te vaak in de *Metam.* gekeken. Als U het mij vraagt, heeft hij dit elders te weinig gedaan. Een 'echt ouderwetse, ja antieke avonturenroman' die in de inleiding (p. 5) beloofd wordt, is zijn *Verliefde Ezel* niet geworden⁸.

Jacob v. Ruysdaellaan 3
Oegstgeest

R.Th. van der Paardt

Noten

- 1 Vertaling van M.A. Schwartz, *De Gouden Ezel*, Haarlem 1970. Deze wat kleurloze vertaling (een betere is er in het Nederlands overigens niet) leunt nogal eens op die van R. Helm. Zo lijkt mij het bep. lidw. in 'de verwende vrouwen' niet op zijn plaats, maar vgl. Helms: 'die feinen Damen.'
- 2 R.R. Bolgar, *The classical heritage and its beneficiaries*, Cambridge 1954, p. 327.
- 3 De kwaliteiten (en gebreken) van Adlington's vertaling worden besproken door Ch. Whibley in de inleiding van *The Tudor Translations* IV, London 1893. Deze inleiding is herdrukt in Ch. Whibley, *Studies in Frankness*, London 1910. p. 117-141.
Een sterk gemoderniseerde versie van Adlington's vertaling vindt men in de Loeb-editie van Apuleius' *Metam.* (verzorgd door S. Gaselee, 1915).
- 4 Gepubliceerd in *PMLA* LX, 1945, p. 1021 e.v. Eerder al was op de overeenkomst gewezen door H. Reien, *Der Mann mit dem Eselskopf, Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft* XL, 1904, p. 108 e.v. een publicatie, die Starnes begrijpelijkerwijs, is ontgaan.
- 5 Zie bijv. J. Dover Wilson, *Shakespeare's Sonnets*. Cambridge 1963, speciaal het hoofdstuk *Themes and Sources*.
- 6 Verschenen in 1918. Ik citeer naar de uitgave in de Nimmer Dralend Reeks, Nijgh & van Ditmar, 's-Gravenhage, z.j.
- 7 Voor inconsistenties in ander werk van Couperus, zie W.J.W. Koster, *Homerus, vroeger en nu*, Groningen 1967, p. 10 e.v., die duidelijk maakt dat niet alleen Homerus wel eens slaapt.
- 8 Ik kan tenminste niet meegaan met het lyrisch enthousiasme van Th. Bogaerts, *De antieke wereld van Louis Couperus*, Amsterdam 1969, p. 106: 'Deze dolle, potsierlijke geschiedenis vol poëzie en sprankelende humor is wellicht ook de fraaiste demonstratie van 's schrijvers stilistische virtuositeit'.